

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Факультет гуманітарних наук педагогіки та психології

Кафедра української філології та журналістики

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

освітньо-кваліфікаційного рівня МАГІСТР

напряму підготовки **014.01 «Середня освіта»**

спеціальності **014.01 «Середня освіта. Українська мова та література»**

на тему: **«ТРАГІЗМ ХХ СТОЛІТТЯ (40-60-ті рр.) В ЩОДЕННИКУ
О.ДОВЖЕНКА: ПОДІЇ, ЛЮДИ, ДРУЗІ»**

Виконав: студент групи **СОУМ-20дм**

ДЕРІД ЄЛИЗАВЕТА ОЛЕКСАНДРІВНА(прізвище, та ініціали)

(підпис)

Керівник проф. Пустовіт В.Ю. .....
(прізвище та ініціали) (підпис)

Завідувач кафедри Бондаренко Г.П. .....
(прізвище та ініціали) (підпис)

Рецензент Бовт А.Ю.
(прізвище та ініціали)

Сєвєродонецьк – 2021

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет гуманітарних наук педагогіки та психології

Кафедра української філології та журналістики

Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр

Напрямок підготовки: 014.01 «Середня освіта»

Спеціальність 014.01 «Середня освіта. Українська мова та література»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____

“ ”

_____ 2021 року

З А В Д А Н Н Я

НА МАГІСТЕРСЬКУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

ДЕРІД ЄЛИЗАВЕТІ ОЛЕКСАНДРІВНІ

Тема роботи : «ТРАГІЗМ ХХ СТОЛІТТЯ (40-60-ті рр.) В ЩОДЕННИКУ

О.ДОВЖЕНКА: ПОДІЇ, ЛЮДИ, ДРУЗИ»

Спеціальні завдання: з'ясувати особливості листа як мемуарного жанру; простежити еволюцію світогляду письменника з урахуванням контекстів доби та взаємозв'язку епістолярію з художньою літературою; визначити науково-методичні основи й особливості використання епістолярію письменника на уроках української літератури.

Керівник роботи – Пустовіт Валерія Юріївна, доктор філологічних наук, професор затверджені наказом вищого навчального закладу від “ ” _____ 20__ року №__

2. Термін подання студентом роботи 1 грудня 2021 року.
3. Вихідні дані до роботи: визначити теоретично-методологічні засади у дослідженні мемуаристики, зокрема докладно зупинитися на щоденниках та епістолярію; прослідкувати як змінювалася оцінка творчості письменника літературною критикою; з'ясувати роль табірної листування; визначити жанрово-стильові особливості епістол (виявити індивідуальні риси, засоби поетики); виокремити лінгвокультурологічний дискурс; простежити еволюцію осмислення особистості письменника за щоденниками; розробити методiku вивчення творчості митця в закладах освіти; зробити висновки.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників)

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
I	Пустовіт В.Ю., професор, наук. керівник		
II	Пустовіт В.Ю., професор, наук. керівник		
III	Пустовіт В.Ю., професор, наук. керівник		
висновки	Пустовіт В.Ю., професор, наук. керівник		
додатки	Пустовіт В.Ю., професор, наук. керівник		
Оформлення списку літератури	Пустовіт В.Ю., професор, наук. керівник		

7. Дата видачі завдання_березень 2021 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з / п	Назва етапів дипломного дослідження	Строк виконання етапів	Примітка
1	Збір інформації, робота над бібліографією	15.03.21	Виконано
2	Актуалізація теми, постановки мети і завдань дослідження, складання робочого плану	22.04.21	Виконано
3	I розділ(§1.1.): визначення наукової парадигми сучасної мемуаристики;	18.05.21	Виконано

	§1.2. Аналіз наукової літератури з дослідження епістолярію; §1.3. визначення корпусу досліджень про творчість Остапа Вишні		
4	II розділ (§2.1.) опис табірною листування митця; жанрово-стильові особливості епістол (§2.2.); §2.3. лінгвокультурологічний дискурс листів письменника	10.09.21	Виконано
5	III розділ (§3.1.) аналіз тексту табірною щоденника та повоєнного (§3.2.)	12.10.21	Виконано
6	Робота над висновками, оформлення додатків	30.11.21	Виконано
7	Підготовка до друку наукової статті	20.03.21	Виконано

Студент **ДЕРІДЄ.О.**
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи ----- Пустовіт В.Ю.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Примітки:

1.Форму призначено для видачі завдання студенту на виконання дипломного проекту (роботи) і контролю за ходом роботи з боку кафедри

2.Розробляється керівником дипломного проекту (роботи). Видається кафедрою.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
РОЗДІЛ І НАУКОВИЙ ВЕКТОР ДОСЛІДЖЕНЬ МЕМУАРИСТИКИ О.ДОВЖЕНКА.....	11
§ 1.1. Парадигма рецепцій творчості О. Довженка в українському літературознавстві.....	11
§ 1.2. Вираження авторської самосвідомості в листуванні О.Довженка.....	16
§ 1.3.Ідейно-естетичні витoki «Щоденника» О.Довженка.....	27
РОЗДІЛ ІІ. ТРАГЕДІЯ О.ДОВЖЕНКА КРІЗЬ ЕВОЛЮЦІЮ СВІТОГЛЯДНОЇ ПОЗИЦІЇ (за матеріалами «Щоденника»).....	31
§ 2.1. Історичні події як відображення трагізму століття.....	31
§ 2.2. Портрет як психологічна компонента зовнішності реальної особи.....	36
РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ О.ДОВЖЕНКА.....	48
§ 3.1. Теоретико-методичні засади організації та проведення уроків у процесі вивчення щоденника О. Довженка.....	48
ВИСНОВКИ.....	64
ДОДАТКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми наукового дослідження. Олександр Довженко – єдиний митець, який за умов тоталітарної доби здобув насправді світову славу, ім'я якого входить в усі енциклопедії, антології світового кіномистецтва. Але цей творець прожив зовсім нетипове життя, змушений був відмовитися від своїх переконань під тиском влади, повинен був створювати антиісторичні твори. Та правда його мистецтва проривалася крізь усі заборони та цензури. Як і будь-яка геніальна людина, він не задовольнявся знаннями існуючої філософії, а йшов попереду неї, створюючи нові світоглядні конструкції, оригінально міркуючи з використанням філософських категорій, у які часто вкладав зміст, несумісний з пануючою в радянському суспільстві марксистсько-ленінською філософією, звертався до надбань української та світової філософської думки в їхній багатовіковій історії. О. Довженко глибоко розумів, що високе мистецтво й література неможливі без філософського осмислення світу художником, без втілення ним у свої дітища в поетично-образній формі філософського індивідуального світорозуміння й світосприймання. Отже, не випадково художні твори, кінофільми, публіцистика, а особливо записні книжки, листи та «Щоденник» О. Довженка сповнені філософських думок, узагальнень.

І хоча постать О. Довженка і його творча спадщина привертала увагу не одного покоління дослідників (О.Бабишкін, Ю.Барабаш, С.Коба, І.Корнієнко, І.Кошелівець, М.Куценко, О.Мар'ямов, Л.Новиченко, С.Плачинда,

О.Поляруш, І.Рачук, Р.Соболев, В.Фащенко), та в останні десятиліття цей інтерес помітно зріс у зв'язку з відкриттям невідомих сторінок творчої біографії митця, публікацією його щоденникових записів, оприлюдненням деяких архівних матеріалів радянських спецслужб (О.Безручко, В.Гребньова, Р.Корогодський, С.Мащенко, В.Попик, І.Семенчук, Є.Сверстюк, С.Тримбач). Напевне, не помилимося, коли скажемо, що вітчизняне літературознавство не до кінця осягнуло й оцінило всієї грандіозності Довженкової постаті в культурному розвої України і світу.

2009-й – ювілейний рік, оскільки саме тепер збігає термін заборони на оприлюднення Довженкових архівів. У недавньому інтерв'ю хранитель Російського державного архіву, куди потрапила спадщина великого українця, сказала, що в них зберігається кілька тисяч одиниць документів, левова частка яких ніде не публікувалась.

У сучасному літературознавстві дослідження життя і творчості О. Довженка ведеться у багатьох напрямках. Численні монографії, статті, спогади про О. Довженка складають окремий розділ історико-культурологічних знань – довженкознавство. Професорсько-викладацький склад Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженко багато уваги приділяє не лише вшануванню пам'яті свого студента, а й проводять наукові конференції, круглі столи, створили лабораторію з вивчення спадщини митця, проводять екскурсії до садиби-музею (сmt. Сосниця, Чернігівської обл.). Результатом цієї наукової діяльності є не лише матеріали конференцій, а й захисти кандидатських дисертацій.

Варто виокремити праці, де висвітлюється життєвий і творчий шлях митця, його погляди та життєві принципи; книги Сергія Тримбача, Миколи Шудрі «Геній найвищої проби», Романа Корогодського «Довженко в полоні», Володимира Кудіна «Сашко», Василя Марочка «Зачарований Десною».

Дослідження спадщини Олександра Довженка становить одну з найважливіших проблем сучасної філологічної науки, оскільки потребує докорінного перегляду давно вироблених у радянському літературознавстві стереотипів і стандартів, у межах яких розглядалась творчість письменника. Олександрові Довженкові (1894–1956) довелося жити й творити в епохальний час змін першої половини ХХ ст. Життя та мистецька діяльність позначена трагедійним досвідом радянської доби сталінського періоду, само О. Довженко за життя зазнав цькування й заборони відвідувати рідну й дорогу Україну.

Щоденник О. Довженка пронизує головна тема – долі й недолі України, життя українського народу на межі існування в екстремальний період буття-небуття, ці записи є також свідченням морально-етичного розламу у суспільстві. Щоденникові записи мають виняткове значення з багатьох причин.

Теоретичне дослідження питань щоденникової спадщини українських письменників здійснено в працях І. Василенко, О. Галича, Т. Гажі, П. Жилієвської, Н. Ігнатів, А. Ільків, О. Єгорова, Д. Затонського, А. Костенка, Г. Мережинської, Н. Момот, К. Танчин та в працях зарубіжних літературознавців Н. Банк, В. Барахова, П. Басинського, Л. Гінзбург, С. Екштут, В. Кайзера, Н. Смолякової, А. Тартаковського, І. Янської. На жаль, ґрунтовних наукових розвідок щоденника О. Довженка на сьогодні немає.

Актуальним для літературознавства, історії літератури, українознавства та історії України, зокрема новітньої доби, є змістова, ідейна й художня парадигми щоденникових записів.

Мета магістерської роботи здійснити комплексний аналіз структури і змісту щоденникових записок О. Довженка, зокрема, розкриття трагізму ХХ століття крізь історії людської долі та історичних подій.

Реалізація мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- дослідити питання наукового вектору досліджень епістолярію та щоденника О. Довженка;
- з'ясувати парадигму рецепції творчості О. Довженка в українському літературознавстві;
- визначити сутність поняття авторська самосвідомість і його реалізацію в листуванні письменника;
- виокремити репрезентації теми історичних доль народу, української культури у щоденникових записах О. Довженка;
- проаналізувати майстерність О. Довженка у створенні портрету як відображенні трагізму століття;
- розробити й практично провести апробацію вивчення щоденникових записів О. Довженка на уроках української літератури в школі.

Об'єкт дослідження – тексти щоденникових записів О. Довженка.

Предмет дослідження – визначення трагізму середини ХХ ст. крізь історичні події, людські вчинки.

Специфіка матеріалу й характер поставлених завдань зумовили вибір **методів дослідження**. Основним у роботі став *системний метод*, необхідний для дослідження змістовно-формальних ознак літературного процесу.

Застосування *культурно-історичного методу* дозволило розглянути діяльність письменника в контексті суспільно-політичних змін та ідеологічних зрушень епохи.

Типологічний метод посприяв виявити спільні та відмінні риси в аспекті жанру щоденника й визначення поетики.

Біографічний метод виступав ілюстративним матеріалом до мемуаристики.

Теоретико-методологічну основу магістерської роботи визначають праці літературознавців з теоретичних проблем щоденникарства О. Галича, М. Коцюбинської, К. Танчин. Дослідження «Щоденника» О. Довженка спирається

на літературознавчі праці Ю. Барабаша, І. Захарчук, О. Максименко, О. Новикова, В. Пустовіт, Н. Троші та ін.

Наукова новизна дослідження. Автором розглядаються жанрово-стильові особливості щоденника письменника, акцентується увага на трагізмі людини в переломну епоху.

Практичне значення роботи полягає в можливості застосування основних положень і результатів дослідження для глибокого вивчення творчості Олександра Довженка, з'ясування його ролі й місця в літературному процесі ХХ ст. Матеріали роботи можуть бути застосовані під час уроків, занять гуртків, спецкурсів.

Апробація результатів дослідження. Матеріали роботи проходили апробацію в лекційному й практичному курсі історії української літератури під час педагогічної практики.

Окремі аспекти дослідження були викладені в матеріалах статті: Портрет як психологічна компонента зовнішності реальної особи (за матеріалами щоденника О. Довженка).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ І
НАУКОВИЙ ВЕКТОР ДОСЛІДЖЕНЬ МЕМУАРИСТИКИ
О. ДОВЖЕНКА

§ 1.1. Парадигма рецепцій творчості О. Довженка в літературознавстві

Дослідження біографії та творчості О. Довженка завжди було в полі зору учених з різних галузей наук. Складність у цьому питанні полягає у трагізмі радянської історії, свідком якої був сам митець. З огляду на це, сучасні учені виокремлюють два періоди досліджень мистецької спадщини митця: т.зв. радянський та постколоніальний.

Зважаючи на хронологію та характер досліджень, у межах кожного з них виокремлюються окремі етапи чи підперіоди. Перший період (І етап: 20-ті – сер. 50-х років ХХ століття; ІІ етап: к. 50-х – 80-ті років ХХ століття) представлений працями, в яких ідейно-художня парадигма доробку О. Довженка в основному розглядається в контексті поетики соціалістичного реалізму. Для літературознавчих досліджень притаманні кон'юнктурні спроби підлаштувати образ митця та оцінити його творчість згідно з панівною ідеологічною схемою, уникнення фактів або їх спотворення. Разом із тим існують спроби висвітлити національну специфіку творчості митця в контексті соціалістичного змісту.

Другий період рецепції (І етап: останнє десятиліття ХХ століття.; ІІ етап: від початку 2000-х років до сьогоднішнього дня) позначений аналізом життєвого й творчого феномену митця в історико-філософському та націокультурному аспекті.

Наукові дослідження сучасних літературознавців (В. Агеєвої, В. Марочка, Р. Корогодського, С. Максимчук-Макаренко, Є. Сверстюка, С. Тримбача, Н. Троші та ін.) вирізняються новими методологічними підходами: базуючись на принципах об'єктивності із врахуванням історико-політичних та культурних

обставин, дають змогу розкрити складність візій життєвого та творчого шляху митця. Розглянемо більш докладно вказані праці.

Останнім часом зацікавлення художньою творчістю О. Довженка позначилося на низці кандидатських дисертацій. Однією з перших можна вважати дослідження Наталії Іванової «Концепція життєтворчості в естетиці та поезиці Олександра Довженка» [33]. Авторкою обґрунтовується феномен життєтворчості як художньо-естетична змістовність авангардистських пошуків, тенденцій, спрямувань Олександра Довженка, в яких відбилася специфіка українського літературно-мистецького авангардизму. Це перша спроба дослідження життєтворчості як типу творчості, вияву його синтетичної природи як взаємодії традиційного, модерністського і авангардистського, а саме: романтизму, символізму, імпресіонізму, експресіонізму, футуризму, конструктивізму, поетологізму. Концептуальність теоретично-світоглядних позицій розкривається через відтворення поетологічної моделі універсальних форм буття та її структуротворчих основ – міфу про Героїв та соціокультурного міфу. У процесі наукового пошуку дисертантка дійшла до висновку, «Життєтворчість як особливий стан і тип творчості був реалізований Довженком таким чином:

проектування – створення естетичного простору категорій; утопічність – втілення і побутування образу-ідеї; тенденція до синтезу – вагнерівська модель синтезу мистецтв у купі авангардистськими (кіноповість як новостворений жанр); багатоскладність і «сплавленість» як певна модифікація ніцшеансько-бердяєвсько-соціалістичної ідеї» [33, с. 14-15].

Неллі Медвідь дослідила проблеми національної психології у творчості О. Довженка шляхом аналізу психологічного освоєння дійсності на рівнях соціальної, історичної, філософської обумовленості, розкриття внутрішньо-почуттєвої структури національного характеру героїв; розкрила вплив національної історії, філософії, етики, естетики на формування й кристалізацію

світоглядних позицій письменника і на цьому ґрунті простежила становлення художньої концептуальності творів, духовне самовираження героїв. На основі аналітико-синтетичного аналізу творчості у літературному контексті ХХ ст. визначається місце і роль О.Довженка у духовному житті української нації і людства[45].

Максимчук-Макаренко С.досліджувала типологію жіночих образів у літературній творчості Олександра Довженка, наголошуючи, що прототипами для низки літературних героїнь митця стали жінки з його найближчого оточення, певний вплив на формування яких мали Біблія і Ярославна – героїня «Слова о полку Ігоревім».Тема так званого жіночого відступництва в роки Другої світової війни знайшла відображення у Довженковому доробку в образі Христі Хуторної («Україна в огні»), причину морального падіння якої письменник убачає передусім у недолугій системі радянського шкільного виховання. Водночас митець створює й образи незламних патріоток, які навіть в умовах окупації активно протидіють загарбникам. Це, наприклад, Уляна Рясна («Повість полум'яних літ»).Аналіз літературної спадщини О. Довженка дозволяє зробити висновок, «що ідеалом для письменника була українська жінка, в якій гармонійно поєднуються зовнішня і внутрішня краса, яка завжди вірна своєму судженому, є берегинею свого роду й непохитною патріоткою».

Концепт історії в літературній творчості О. Довженка, роль українського козацтва вивчає Н. Троша. У наукових розвідках розглядаються концептуальні домінанти як елементи авторського стилю О. Довженка, аналізуються художні форми реалізації етнокультурних концептів як важливого чинника формування національної свідомості й патріотизму українців. Авторка доводить, що ключовими етноконцептами багатьох творів (оповідань, кіноповістей, драматичних творів) та щоденникових записів стали концепти «історія», «козак», «запорожець», «могила», «Україна» та ін. Саме за допомогою концептів національного в

творчості письменника репрезентується ментальність українського народу, його самотність та цінність.

Часто об'єктом наукового дослідження виступають щоденники О. Довженка і А. Любченка. Так, Н. Видашенко на основі системного і порівняльного аналізу щоденникових записів митців у контексті розвитку європейського щоденництва ХХ ст. виокремлює зв'язок світогляду та творчої манери митців і жанрових ознак щоденника. З'ясовано ідейно-естетичні витoki, інтелектуально-гуманні первні, джерела щоденницької творчості А. Любченка та О. Довженка. Особливу увагу авторкою приділено виявленню екзистенціальної сутності щоденника як жанру мемуаристики на прикладі записів А. Любченка та О. Довженка [9].

У дисертації Н. Хараман «Мовний образ автора у «Щоденнику» О. Довженка» проаналізовано та систематизовано теоретичні засади дослідження категорії образу автора в аспекті лінгвістичної стилістики, описано джерела формування мовомислення та мистецького світогляду Олександра Довженка, з'ясовано місце епістолярного стилю в системі функціональних різновидів сучасної української літературної мови, окреслено проблему статусу щоденника як жанру епістолярного стилю, визначено особливості архітектоники щоденникового тексту [78].

Тривалий час працював над вивченням життя творчості О. Довженка Сергій Тримбач. Його напрацювання презентовано в низці книг: «Олександр Довженко. Загибель богів» (2007) – аналізується екранний доробок Олександра Петровича, підкреслюється його багатоплановість та багатосаровість. Досліджується зв'язок фільмів Довженка із історичним реаліями, в яких вони створювалися. Окремо розглядаються стосунки самого режисера із його ворогами та друзями, із тогочасною владою.

Сучасне видання автора «Довженко без гриму» (2014) викликало багато дискусій. Складну особистість митця розглянуто в контексті історичної доби,

звертається увага на праці критиків, істориків радянських і пострадянських часів, видання має значний епістолярій, який публікується вперше.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки. За часів незалежності кардинально змінився вектор наукових досліджень художньої творчості О. Довженка, а з публікацією щоденникових записів і вивчення з різноманітних аспектів щоденника.

§ 1.2. Вираження авторської самосвідомості в листуванні О. Довженка

Феномен свідомості настільки складний, що його дослідженням займається цілий ряд наук, зокрема психологія, психіатрія, інформатика, антропологія тощо, і кожен цікавлять різні аспекти, співвідносні з об'єктом їх дослідження. Літературознавство як гуманітарна наука також має справу зі свідомістю, ми говоримо про свідомість автора, яка посідає важливе місце у дослідженні мемуарної літератури, зокрема епістолярію.

У психології свідомість розглядається як «найвищий рівень відображення навколишньої дійсності, що розвинувся у людини як суспільної істоти внаслідок оволодіння мовою і спільною діяльністю з іншими людьми» [72, с. 316]. Вона характеризується активністю, спрямованістю на певний об'єкт, здатністю до самоспостереження і рефлексії, різними ступенями ясності тощо; має низку таких важливих структурних характеристик, як поєднання сукупності знань про навколишній світ, наявність пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, уява, мислення), здатність чітко розрізняти суб'єкт і об'єкт, формувати цілі діяльності, оцінювати мотиви діяльності, здатність приймати рішення, під час виконання діяльності вводити необхідні корективи, а також – включення свідомості до певного відношення. Психоаналіз, що інтегрувався в літературознавство у ХХ столітті, висвітлював свідомість у напруженому співвідношенні з несвідомим і надсвідомим. Відповідно, свідомість автора і сам автор як літературознавче поняття у дослідженні творчого процесу мають посідати одне з центральних місць.

До вивчення поняття авторської свідомості, своєрідності форм її вираження, впливу на різні рівні твору зверталось чимало дослідників, з-поміж яких – Р. Барт, М. Фуко, М. Бахтін, І. Франко, Р. Ткаченко, М. Гірняк та інші. Літературознавці досі не дійшли однастайності щодо ідентифікації цього поняття, іноді виголошуються навіть діаметрально протилежні думки.

Дослідниця М. Перетятко у одній із своїх робіт скомпонувала різні погляди вчених: «А. Бергсон, П. Рікер, М. Бахтін, аналізуючи форми вираження авторської свідомості у творі, акцентуючи увагу на кризі ідентичності особи. Постструктуралісти Р. Барт та Ж. Дерріда, обстоюючи необхідність інтерпретаційної співпраці реципієнта, проголошують «смерть автора». Літературознавці, які визнають наявність авторської присутності у творі, по-різному ідентифікують автора та його роль у творенні тексту: І. Франко та В. Виноградов застосовують поняття «образ автора», Г. Грабович пише про «голос автора», А. Ткаченко – про автора як оповідача. Незважаючи на велику кількість термінів, якими описують феномен присутності в тексті його творця, більшість дослідників має суголосні думки щодо того, що автор у художньому творі є певною творчою енергією, яка знаходить своє вираження на різних рівнях тексту» [56, с. 17].

На думку Н. Бонецької, образ автора у творі співвідноситься з авторською особистістю. Вона підкреслювала: «Зустріч свідомості читача з автором відбувається тоді, коли за художнім світом починає відчуватися авторська активність, яка його створила. Що ж за образ з'являється при цьому у свідомості читача? Як оформлюється, усвідомлюється та закінчується враження від зустрічі з автором? Цей образ зовсім особливий, його природа відмінна від природи образів героїв твору. Насамперед він не має ні пластичної оформленості, ні характерологічної закінченості. З художнього твору ми не можемо не лише дістати якихось відомостей про зовнішній вигляд його автора, а й зробити більш-менш певні висновки про емпіричний характер. І все ж образ автора, який розкривається у творі, співвідноситься з авторською особистістю, мабуть, більш тісно, ніж його портрет чи характер. У процесі творчості особистість відповідає собі в найбільшій мірі, тому в художньому творі присутня сама суть автора, і глибина твору, так би мовити вертикаль його, відповідає глибині авторської особистості» [4, с. 257].

Своєрідність авторської системи зумовлюється багатьма чинниками. Це, перш за все, світовідчуття автора, його бачення та засоби освоєння дійсності, які неодмінно впливають на реалізацію мистецького оформлення і є тим важливим фактором, що визначає своєрідність авторської позиції у творі, яка може розгортатися у певній послідовності: автор – і система суб'єктів свідомості (мовлення), автор і сюжетно-композиційна організація твору, автор – стилістичні засоби майстерності. Кожний рівень відтворює лише певний момент авторського відношення до дійсності. Цілісне уявлення про автора складається із сукупності цих форм, їх вибору, співвідношення і взаємодії.

Тож питання, що таке саме авторська самосвідомість досі залишається відкритим. На нашу думку, це спроба виразити власний внутрішній світ за допомогою слів на аркуші паперу, виражена у художньому творі саморефлексія. Авторська самосвідомість – це усвідомленість автором цілей художнього твору і їх якість, естетичні принципи і ідеали, усвідомлення своєї праці в рамках певної епохи. Вираження авторської позиції зумовлюється естетичною своєрідністю художнього твору, його структурним принципом, завдяки якому всі елементи у творі взаємопов'язані та створюють єдине ціле.

Найяскравіше вираження авторської самосвідомості спостерігається у мемуарній літературі. Мемуари – це своєрідні історії життя очима автора-мемуариста, які є не тільки базою для розуміння біографічних джерел, але й джерелом вивчення особистості автора, його світогляду, ролі у відображуваних подіях, поінформованості письменника із матеріалом, з яким він працює. У центрі мемуарного твору стоїть сам автор із своїми переживаннями, світовідчуттям. У сучасних мемуарах автор перебирає на себе роль об'єкту аналізу.

«Який би мемуарний чи біографічний твір ми не взяли, до якого б жанрового різновиду він би не належав, особистість автора завжди виступає визначальним чинником його структури. Проте, спостерігаємо, що є всі

підстави виявити відмінності в співвідношенні особистісного й фактичного у творах-спогадах і творах-біографіях. У біографіці, на відміну від мемуаристики, немає подвійного бачення подій; відсутня неусвідомлена асоціативність мислення, а наявність різних часових вимірів є нічим іншим, як втіленням авторського задуму; особливості пам'яті автора біографічного твору мають загальне значення й не відіграють такої суттєвої ролі, як у мемуаристиці; часова дистанція між зображеними подіями та моментом написання біографічного твору не впливає на особистісний чинник, натомість у мемуаристиці часова відстань функціонально важлива» [69, с. 11]. Отже, бачимо, що в мемуариста більше підстав для суб'єктивного висвітлення подій, аніж у біографа. Автор мемуарного твору пише про власне життя і свою добу, зображує пережите особисто і побачене на власні очі, що дає більшої впевненості у достовірності фактів та думок.

Автор у мемуарах постає як реальна особа, учасник літературного процесу, активний діяч, а їх сюжетну канву становлять події його особистого, громадського, духовного життя. Дослідження авторської позиції в художньому творі передбачає, перш за все, аналіз співвідношення автора і форм вираження авторської свідомості.

Таким чином, дослідження проблеми автора і його різноманітних проявів у художньому тексті має велике значення, бо від цього залежить розуміння своєрідності, ваги авторської творчої ідеї, в ім'я якої написаний художній твір.

Велику цінність для аналізу творчості, розкриття і простеження еволюції основних тем і образів як письменника, так і режисера має епістолярій О. Довженка.

Наявність світоглядного елемента в письменницьких мемуарах робить їх фактом художньої свідомості. У цьому сенсі доцільним видається звернення до листування О. Довженка, адже власне листи «виявляють у чистому вигляді справжню суть людини, зокрема людини творчої – письменника, митця.

Виявляють його уподобання, його святощі, не приховуючи відтінків, внутрішніх суперечностей, набагато повніше й автентичніше, ніж інші вияви літературно-публіцистичного висловлювання» [36, с. 40].

О. Довженко залишив після себе багату епістолярну спадщину, частина якої опублікована в п'ятитомному виданні творів письменника (Київ, 1985 р.). Сучасна дослідниця Г. Мазоха, досліджуючи приватну кореспонденцію Олександра Петровича зазначала: «Листи Олександра Петровича виходять за порівняно вузькі межі побутового інформаційного зв'язку, являючи собою різноманітні модуси діалогу з іншими авторами й текстами, сучасниками та їх висловлюваннями. Однак, найглибиннішим пластом епістоляріюписьменника є самоаналіз, розкриття потаємних механізмів своєї вдачі, тобто всього того, що могло бути висловлене лише в листі» [40, с. 108].

Аналіз епістолярної спадщини О. Довженка дає змогу визначити основні особливості вияву авторської самосвідомості письменника. Авторська оцінка Довженка-мемуариста – це голос особистості, що передає світогляд покоління, епохи, це голос часу, яким він сам себе бачив і розумів.

Значну частину займають листи до І. О. Соколянського. Визначний вітчизняний вчений, дослідник і винахідник Іван Опанасович Соколянський належав до найпалкіших друзів і однодумців Довженка. Його діяльність стосувалася найважливіших аспектів сурдо- і тифлопедагогіки. Олександр Петрович мав безпосередню причетність до його подвижницької діяльності в дефектології. У губнаросвіті він завідував відділом допомоги дітям і з притаманною йому швидкістю й рішучістю відстоював для дітей усе, що тільки можна було відвоювати в роки громадянської війни. Зокрема їх дружба кріпилася на царині мистецтва, їх єднала одна з тодішніх технічно-мистецьких груп, що цілком свідомо проголосила свій курс на зв'язок літератури й мистецтва з такими рушіями прогресу, як наука і техніка (Ю.Смолич). Соколянського, перш за все, цікавив технічний бік дальшого розвитку

дефектології. Невдовзі Іван Опанасович винайшов особливо потрібну й цінну машину для читання сліпими й сліпоглухими звичайного плоскодруківаного шрифту. З приводу цього Довженко потім писав, звертаючись до педагога-подвижника: «Машина твоя геніальна. Я щасливий, що у тебе є патент... Я абсолютно вірю, що ти ще зробиш надзвичайно багато» [20, с. 308].

Довженко плекав надію разом із Соколянським здійснити наукову розробку і постановку принципово нового дитячого фільму, через який «мав би прийти в кіно найпотрібніший представник громадськості – вчений педагог» [Степанишин; с. 290], фільм, який би мав вплив і на дорослих; що для цього було б непогано «зорганізувати якусь невелику компанію з одного-двох вчених, одного-двох режисерів та художника» [20, с. 291], і через півроку теоретичної роботи приступити до зйомки.

Однак продовжити співробітництво в напрямку створення спільного дитячого фільму Довженкові й Соколянському не вдалося, бо професора невовзі арештували, звинувативши у належності до української контрреволюційної організації, навіть у намаганні втілити фашистські ідеї у педагогічну науку. Тяжким наслідком цього було нічим не виправдане закриття Інституту дефектології.

Довженко болісно переживав ці події: «Я ніколи не вірив, щоб ти міг зробити щось погане для нашого соціалістичного суспільства, – згодом писав він до вченого, – дуже часто тебе згадував, жаліючи твій чудесний талан і проклинаючи твою клятву долю...» [20, с. 307].

Підтримуючи Соколянського морально, він адресував йому щирі, окрилюючі слова, сповнені непохитної віри в перемогу добра над злом: «Шкода, що знищили твій інститут. Ну та не падай духом. Не теряй горизонту. Все йде, все міниться, горизонт не міняється. Загубиш горизонт, зашатає тебе, закаламутить, і заблюєш ти блювотиною собачою. Всі великі вчені трималися на оптимізмі, на вірі в добро, в краще, на надії. Умій прощати, старайся часом не

зле сміятися. Друже мій, не думай, що я хочу тебе поучати. Я просто радий розмові з тобою і, пишучи листа, увесь час думаю ніби: чи не треба тобі чого, чи не занадто ти чухаєш свої рани?» [20, с. 308-309].

Олександр Петрович з повагою і любов'ю ставився до свого друга, міг довірити йому найпотаємніші порухи своєї душі. Наприкінці 1932-го, коли в Україні запанував голод, вочевидь штучно організований владою. Довженко писав, що він «повний почуттям огиди і безкінечного жалю»: «Не знаю навіть, кому й жалітися. Я втратив рівновагу і спокій, спасибі їм. Часом мені здається, що я вже ні на що не здатний, і коли я пригадаю всю свою силу і всі свої творчі плани, я питаю себе: куди ж воно так хутко поділося; яким суховієм висушило мені волосся і який злодій налив мені в душу смутку? Я збирався ще працювати півстоліття» [20, с. 301].

«У одному зі своїх листів до професора Довженко пише про визнання за кордоном: «Написав кілька статей для німецьких і англійських газет, одну для американської. Ставляться до мене хороше. Взагалі знають і цінять більше, ніж у нас думають» [20, с. 292]. З одного боку, приємно усвідомлювати, що його поважають за кордоном, з іншого ж – образливо, що у своїй рідній країні ставлення набагато гірше.

Загалом багато уваги письменник приділяє своїй роботі, фільмам та сценаріям. Як режисер, він ділиться своїми планами, мріями, переживаннями щодо стану кіно. Так, у листі до колеги, радянського кінорежисера С. М. Ейзенштейна, він пише: «Я хочу сделать тонфильм, в котором сведу диалог до минимума. Упор в диалоге на фонетическую сторону. Если найти настоящую предигру для слова, чтобы было понятным, несмотря на лингвистическую непонятность. От этого слово должно сильно пополнеть на экране, не правда ли. Может быть, таким образом можно будет поступать на рынок» [20, с. 297]. І ще: «Помимо всего мне ужасно хотелось предложить Чаплину один мой сценарий. Я очень много над ним работал и очень долго. Если

он ему и не подойдет, то во всякомслучае он могбы найти в нем для себянесколькоконужныхвещей. Сейчас у нас его ставить нельзя. Он пацифистичен по содержанию, и никакойБляхинэтогопацифизмавыправить не в силе» [20, с. 298], – ні для кого не є секретом, що ці два великі кінорежисери ставилися один до одного з великою повагою, ділилися своїми набутками. Найбільшою мрією Довженка було побачити кіно майбутнього. Він розумів, що прогрес не стоїть на місці: «Через три роки ми будемо співучасниками і свідками таких чудес, що все, що робилося і робиться нині, пригадуватиметься як наївні іграшки. Такий буде тон-кольор-стерео-широкоекранофільм.

Чорт би його забрав, як це буде здорово, дорогий друже. Мені хочеться жити сто літ сотнями жизней, робити це все і бачити. Бо це буде більше, ніж кіно. Це багато більше за професію, за мистецтво навіть. Це буде безмежна пізнавальна функція. Охоплюючи силою своєї многогранної ілюзії увесь комплекс того, що являється вікнами людини, воно переверне найголовнішу координату нашого буття – час» [20, с. 300].

У декількох листах автор пише про розробку сценарію до фільму «Щорс», який став одним із кращих у його кар'єрі. Довженко весь час обмірковував нові варіанти, уточнював, доповнював. Саме про це писав Олександр Петрович у листі до В. Вишневського з Чернігова 6 березня 1938 року: «Сейчас я много думаю и работаю над литературнымсценарием. В светеновыхсобытий, а также и временивообще, я уже выносилмножестворазныхизменений и, главное, дополнений, растяжений, углублений, касающихся и лично Щорса, и народа, и отдельныхобразов...» [20, с. 305].

Коли кінострічка вийшла на екрани, Олександр Петрович у листі до письменника Всеволода Вишневського зізнався, що робота над «Щорсом» відібрала у нього п'ять років життя. Кураторами фільму були секретарі ЦК КП(б)У Косіор і Постишев. В листі до Вишневського від 22 квітня 1937 року Довженко писав: «Мне хочется умереть. Я думаю об этом уже месяцы. Я думаю

– я начал думать (желать) смерти весною на 43-м году жизни. Раньше ни при каких обстоятельствах жизни я об этом не думал, не умел, был вне этой сферы думанья. Значит, что-то есть» [20, с. 302]. Хоч і тяжко йому було, але він усвідомлював, що принесе йому цей фільм, тому викладався наповну: «Мне хочется вложить в нее [повесть] все лучшее, что есть во мне самом, а положить перед народом вещь прочную и достойную его трудов и гордости. Я хочу, чтобы у многих чубатых черниговских хлопцев-богунцев дымилась не только кони на морозе, но и собственные ноздри и губы, и не от мороза, а от внутреннего пламени, выжигающего героям стезжку в бессмертие» [20, с. 306].

Цікавий момент у вираженні самосвідомості є авторська самохарактеристика, яку письменник дає собі у листі до С. М. Ейзенштейна і Г. В. Александрова: «...а я не ктоинной, как Довженко, кинорежиссер каботажного плавания. От пеленок и до сего дня я всю жизнь мечтаю сделаться моряком. Единственная категория людей, перед которыми я не скрываю своей зависти, – это люди, переплывающие океаны. Я готов его переплыть, идола, в любую бурю и в любом, даже приготовительном, классе, рядом с быками, пшеницей или утильсырьем. Будь это Атлантический, Ледовитый, Тихий» [20, с. 293]. Зображення його мрії може свідчити лише про широту душі цієї людини.

Листи, які датуються 1941-1945 роками, настроєво відрізняються від попередніх. Тут яскравіше відчуються нотки розпачу та болю, переживання за свій народ та країну. З початком війни Олександр Петрович працює військовим кореспондентом, при чому у самому «вогнищі» війни: «Я считаю все эти ашхабадские, ташкентские делачем-то вроде отсживания и видимостью работы. Я хочу работать где-то если не на фронте, то возле фронта, и жалкие крохи нашей пленки тратить... не на бледные выдуманные иллюстрации страшных событий, а на самую войну, на

военнуюкинохронику. Послалпрошения в нужныеинстанции и жду ответа» [20, с. 313].

Фронтіві враження виливаються в статті, низку оповідань: «Я пишу статьи для фронтовых газет, для враговдаже (для забрасыванияврагам) и для народа(тоже для забрасывания). Этотожеоружие, и такоенужное, чтотыдаже не представляешь» [20, с. 313], – писав він своїй дружині. «Я буду писать о страданиях, и героизме, и трагедии своего народа. Многопридумал, многоенаметил и безусловночто-то сделаюхоть перед моейсмертью...

... прошу тебяверить мне, чтоникогда, ни на секунду и в страшный час нашейистории не помыслилничегокорыстного, личного, карьеристического, что остаюсь верным народу, и Ленину, и Сталину, хотя и презирающимтысячидураков и болванов, которыхрасплодилось на нашей земле множество, из-за которыхпострадаломножество людей...» [20, с. 315]. У одному з листів до письменника, начальника розвідки в партизанському з'єднанні Вершигори П. П. він звертається з проханням: «... пишіть, як можна більше пишіть. Не покладайтеся на свою пам'ять. Факти забуваються в більшій чи меншій мірі, але почуття людські, все те дороге і тонке, що виростає з фактів в людській душі, забувається і зникає.

А люди, мені здається нігде так багато не мислять, як на війні». Розуміючи всю жорстокість та безжальність війни, він хотів зберегти в історії всі тогочасні події. Можливо, пройшовши крізь поле війни, побачивши страждання та людський біль, письменник не перестає думати про своє призначення на цій землі: «Я так се знаю по собі, що часом плакать хочеться, коли згадаю, як марно я потратив час у житті і часто не на те, для чого був покликаний долею, як довго се здавалося мені. Так мало зроблено добра. А вже повечорів мій день, і сум мене бере. Уже склероз заморожує моторошним холодом мій розум, сковує творчу фантазію мою. Моя нива, де цвіли фантазії

мої і поривання вперед, вже засмічуються бур'янами спогадів про минуле» [20, с. 321].

Окрім того, що ця людина переживала за свій народ, за країну, це був ще й люблячий син, чоловік та батько. Не раз читаємо теплі слова на адресу рідних: «Я дуже щасливий, мамо, що ви в мене є десь, що Ви живі, що у Вас ще ясна пам'ять і Ви співаєте ще з онуком «Соловушка». Дай Вам бог здоров'я ще поспівати подовше, щоб осталась пам'ять про Вас у онуках на все життя, щоб застав ще й я Вас веселу й привітну, коли приїду на пасіку до Вас у гості і поспіваю разом з Вами» [20, с. 327]; «Я иногдадаженочьюпробуждаюсь от тоски. Я жалею, чтомы не вместе, моя родная... Мойсамыйнежныйпривет тебе, самыйнежныйпривет. Пока я жив, всегда и везде с тобою» [20, с. 330] (лист до Ю. Солнцевої); «Напишіть мені, рідні мої, і прийміть від мене обоє мій теплий братський привіт і найсвітліші побажання. Хлопчиків вітайте. Любіть їх обоє, товаришуйте з ними, щоб і вони любили Вас весь вік. Життя таке коротке» [20, с. 336] (лист до сестри П. П. Довженко та брата М. П. Дудка).

Олександр Довженко – син своєї доби. Через те, його свідомість уміщує все, що хвилює людей його епохи. Історичні події стають частиною його життя. І це не просто суб'єктивно сприйнятий зовнішній світ, що органічно вростає у світ внутрішній, а вища форма прояву людини-громадянина, для якої мова про об'єктивну реальність і засудження її набуває характеру пристрасного висловлювання.

Такі кореспонденції дають змогу отримати об'єктивну уяву про світоглядні цінності письменника, його художньо-естетичні уподобання й творчу індивідуальність.

§ 1.3. Ідейно-естетичні витoki «Щоденника» О. Довженка

Видання щоденникових записів О. Довженка побачило світ 2013 року і на сьогодні є найповнішим зібранням архівних матеріалів письменника. Це перше наукове видання як самих щоденникових записів митця, так і Довженкових творів узагалі. Досі чогось подібного не траплялося, попри те, що уперше доволі об'ємне відтворення щоденника відбулося ще в середині 1960-х років у 5-му томі творів Довженка [20, с. 66.]. Потім були перевидання, з невеликими змінами і доповненнями, в 1970-х і 80-х. Причому всі записи поділялись на дві частини – одні як записні книжки, інші – як власне щоденникові. Найповніше дотепер видання було здійснено Олександром Підсухою 1990 р., уже без такого поділу [22]. При цьому упорядник стверджував, що це «повний текст щоденникових записів (1941–1956)», пояснюючи головний принцип: записи «в хронологічному порядку об'єднані в один твір під загальною назвою «Щоденник» [22, с. 5]. О.Підсуха вважав ту публікацію повною, оскільки так його інформувала сама Юлія Іполитівна Солнцева, вдова Довженка. Вона, як відомо, мало кому довіряла роботу з Довженківським архівом. Серед небагатьох – блискучому кінознавцеві, львів'янину-киянину, а потім багатолітньому співробітнику журналу «Искусствокино» Юхиму Левіну, з українців – директору музею кіностудії імені О. Довженка Тетяні Дерев'янку та Підсусі. Останньому благоволив сам Довженко.

Олександр Довженко довіряв своїм записним книжкам найпотаємніші думи, сподіваючись, що колись вони стануть набутком громадськості. «...Я сприймаю вже світ як страждання. Я постиг: міряється воно глибиною потрясіння внутрішнього, всієї душі, а не тільки гнітом зовнішніх обставин» [23, с.302].

Щоденник Олександра Довженка відповідає дуальному типу, оскільки він поєднує водночас душевний стан письменника зі складними обставинами творчого та соціального життя. Дуальність – можливість існування та

взаємодії протилежностей, що взаємозаперечують та водночас взаємодоповнюють одна одну. Щоденникові записи Олександра Довженка констатують залежність душевного світу письменника від особистих, культурних, політичних подій, які формуються на широкому історичному тлі. «Завдяки конфлікту між душевним станом Довженка і його оточенням, охоплення різних явищ стає ширшим. І з естетичної точки зору такий щоденник відрізняється більшою виразністю» [29]. Елементи напруженості між автором і зовнішнім середовищем відзначаються «катарсичним ефектом», який дозволяє щоденнику Довженка істотно окреслити «межі інформативності у площину драматичної дії» [29]. Закономірності утворення конфлікту є рушійною силою створення щоденникових записів Олександра Довженка обґрунтовують стиль написання та рівень інформативності.

Зі сторінок «Щоденника» перед нами постає особа самого автора, громадянина-патріота, який досконало знає історію свого народу, прискіпливо вглядається в сучасне та намагається зазирнути в майбутнє «Перебудовую в уяві світ. Не сплю ночі. Картини шумлять в голові, проносяться одна за одно, кращі й величніші» [23, с. 287].

Довженка хвилюють найрізноманітніші проблеми буття українського народу. З палкою любов'ю описує Довженко людей українських, з повагою та розумінням ставиться до страждань, бо нерідко ділив горе і відчував його самотійно. Читаючи «Щоденник», ми переконуємось, як багато знав Довженко з того, що для нашого пересічного громадянства стало відомим лише після того, як Україна стала незалежною державою: про возз'єднання України в 1939 р., хто знищив під час війни святині древнього Києва, про мільйонні жертви голодомору, про долю народного вчителя, з якого «зробили безправного попихача будь-якого голови колгоспу, будь-якого дядька». Переживаючи власне горе та трагедію свого рідного народу, О. Довженко не оминає в своїх роздумах і вселюдських проблем.

Все, що довелося пережити і побачити Олександрю Петровичу Довженку він прагнув відтворити у своїх повістях, романах, кінострічках. Жодного дня Довженко не полишав письменницьку творчість. Він хотів показати людству усе, що залишалося поза лаштунками війни. У кожній події автор вбачав сюжет нової повісті.

Неповторність творчої індивідуальності О. Довженка зумовлює особливе напруження громадського почуття, ліризм, романтичність світосприймання, близькість до фольклорної традиції українського народу. Роздуми про сучасне і майбутнє країни повертають О. Довженка до її минулого, до історії, що осмислюється в широкому соціальному і філософському контексті. Його цікавлять визначні події, вирішальні для долі країни моменти, в яких яскраво розкривається народний характер, становлення нової людини, нових людських взаємовідносин. Цим можна пояснити і особливу увагу до героїчної теми, теми революції і громадянської війни на Україні. В революційній історії шукає митець джерела героїзму і незламності народу, що переміг у боротьбі з численними ворогами Радянської влади.

Щоденник Олександра Довженка є органічним поєднанням душевного стану автора, що абсолютизується як втілення невдоволеності існуючими умовами життя, що поширюється у свідомості письменника з констатацією відсутності можливостей для реалізації великого творчого потенціалу, що призводить до трагічних мотивів. Глибина охоплення особистісних переживань, органічне поєднання документальності та художності є яскравою своєрідністю щоденника Олександра Довженка як самостійного літературного твору.

Автор у щоденнику вибудовує та започатковує постать справжнього митця, патріота. Природа створення щоденника – це можливість відчувати яскраву індивідуальність з величезним творчим потенціалом та простежити етапи його інтенсивного розвитку.

Знайти ключ до розуміння світогляду митця нам допоможе звернення до змісту епохи, в яку він жив та формувався як особистість, та, безперечно, сторінки щоденника О.Довженка. Ментальність українця Довженко поглинув з дитинства, подальші ж його світоглядні переконання пов'язані з переломними періодами життя народу, з долею якого він прагнув якомога міцніше пов'язати свою долю.

РОЗДІЛ II

ТРАГЕДІЯ О. ДОВЖЕНКА КРІЗЬ ЕВОЛЮЦІЮ СВІТОГЛЯДНОЇ ПОЗИЦІЇ (за матеріалами «Щоденника»)

§ 2.1. Історичні події як відображення трагізму століття

Щоденникові записи Олександра Довженка більшою мірою аналізують часи Другої світової війни, події якої трансформуються крізь призму авторського сприймання і документально-художнього переосмислення з елементами емоційної співпричетності письменника з метою виявлення домінуючих мотивів: «Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У ційпожежі, хаосі й крові злились воєдино всіукраїнські землі» [24, с. 251]. На більш глибинному рівні Олександр Довженко визначає риси патріотизму як рушійної сили в історії боротьби та розвитку українського народу. Аналіз вищезазначених подій дозволяє авторові їх розглянути в загальноісторичному контексті.

Хронікальність тексту розгортає історичний плин епохи з творчими прагненнями та кардинальними світоглядними зрушеннями талановитої особистості: «Сьогодні точно і вповнівідчув я усім серцем, що мені судилося, якщо я не вмру наглою смертю, написати одну велику книгу, ту саму, яка жила в моїй підсвідомості багато вже літ... Менінічого не треба. Мені треба принести народу радість у мистецькому своєму творі. І більшеменінічого не треба. Вірую, вірую, вірую! (запис від 9.11.1945 р.)» [24, с. 381].

Щоденникові записи письменника виявляють авторську спробу осмислення подій часів Другої світової війни й визначають реальну необхідність націлення уваги громадськості до наслідків, до розуміння долі кожної людини в контексті глобальної трагедії всього народу. Важливим

складником композиційної побудови стає психологічний аналіз, що синтезує елементи документальності та біографічності щоденника.

Щоденникові записи Олександра Довженка характеризуються оповідними формами, що надають автору можливості передавати душевний стан та емоційні відтінки: відвертість, щирі думки, поетапне поєднання надії та зневір'я в умовах складної політичної ситуації, розуміння життєвої істини поряд із потужними гаслами влади: «Я не хочу жити краще свого народу, я не можу і не хочу жити і бачити нищення, любові мого народу» [24, с. 402]. Вивчаючи історію свого народу, автор «Щоденника» прагнув збагнути її сенс. «Перечитав знову історію України, – писав митець 27 квітня 1942 року. – Боже, до чого ж вона сумна й безрадісна. До чого невдала й безпросвітна. Ніде правди діти – і погані ми, і нещасливі. Більше нещасливі, ніж погані» [24, с. 111]. Українці мали великі й перспективні екзистенційні можливості для свого розвитку, проте історична доля не була до них милостивою: «Не судилося нам розцвісти в житті. Все було у нас для цього – і земля добра, і багатства, і люди чесні і трудящі, і здорові, і красиві. Всім узяли – не вистачило тільки доброї долі. Погубила нас нещаслива наша географія і невдала наша історія» [24, с. 230]. Дійсно, географічно Україна знаходиться на перехресті зіткнення інтересів ряду народів-завойовників, які шматували її на частини, роз'єднуючи народ. «Нема в світі другого народу з такою безмірно жажливою долею. Нема і не буде в Європі пасинка другого, що так був би зневажений в усіх своїх правах на угоду підлих кон'юктур» – занотовує свої роздуми митець 30 червня 1945 року [24, с. 342]. Переконалий, що «історія рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу» [24, с. 99], Довженко закликав вивчати її, досліджувати письмові й речові пам'ятки минулого, що є святинею народною, сумував із приводу того, що безліч історичних пам'яток знищено під час німецької навали. Навіть у страшні дні війни він вважає за потрібне вносити до «Щоденника» записи, що містять перелік пам'яток культури, які зникли на його пам'яті. «Одним словом,

помстився, – робить висновок митець. – Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Оставив бити цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю» [24, с. 280].

Мотив патріотизму є невід'ємною складовою щоденника Олександра Довженка від першої до останньої сторінки. Відчуття постійної присутності письменника у відтворених ситуаціях надає твору художньої переконливості, справжності та природності почуттів. Достовірність викладеного, елементи «присутності» автора та детальний аналіз подій поряд із широтою змалювання відчуттів відкривають правдиві картини війни, Україну у війні, життя та смерті, жорстокої боротьби та довгоочікуваної перемоги, відображення хоробрості та мужності солдат у боротьбі за Батьківщину.

Щоденник має часо-просторову перспективу, яка прямує від загального образу народу до конкретної людської долі, створюючи мотив людської пам'яті, надає можливість увінчати перемогу як важливу історичну подію, ціною якої були втрачені тисячі людських життів, страждання та біль за рідну землю. Інтерпретовані події спираються на світоглядні позиції письменника. Треба враховувати декілька компонентів: «своєрідність світогляду письменника й складність колізій життєвого досвіду» [29].

«Щоденник» Олександра Довженка поєднує систему соціальних та культурних проблеми, вміщує аналіз політичної ситуації країни, бо сам автор є активним учасником зазначених суспільно-політичних подій. Його ідеї знаходять повне відображення на сторінках сповідального щоденника: митець відверто переосмислює долю України, долю власного народу та споріднює з ними особисте життя та творчу перспективу: «Коли мені пощастить написати сценарій в доброму здоров'ї і я не втрачу працездатності, я зроблю фільм свій на Київській студії. Я повертаюсь на Україну і творитиму серед свого народу. Я не можу без нього далі писати. Як би

важко мені не було» [24, с. 607]. Процес переосмислення та розуміння створює систему філософічності роздумів, здатності до систематичного аналізу та синтезу відтворюваних історичних подій епохи та трансформацію їх у щоденникові записи, які відіграють значну роль при створенні щоденника й виступають своєрідною основою документального твору.

Композиційно щоденникові записи Олександра Довженка характеризуються «відсутністю єдиного сюжету» та головною тенденцією є авторський погляд на оцінку знакових, на думку автора, подій та письменницький стиль.

Щоденник Олександра Довженка тяжіє до відтворення, аналізу значущих подій, зазначених у щоденнику крізь призму авторських почуттів, думок та роздумів, що формує позиції особистості та напрямок творчості. Він відкриває особисті записи як частину свого духовного життя. У червні 1945 р. письменник напише: «Найбільший скарб всього людства є сама людина. Хіба не так? Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості? На злі і насильстві? Народились нові умови існування. Вони так же неухильно примусять народи до загального миру, як раніше примушували до обов'язкової війни. Правда!» [24, с. 476]. Усі записи письменника є обґрунтованими та базуються на дійсних фактах та реальних подіях, що характеризуються високим рівнем художнього відображення: «Кажуть, що справжній мистецький твір має в собі не один, а кількасмислів і вірним завжди лишається той, який людина для себе вибирає» [24, с. 398]. Письменник подає свої світоглядні позиції та розмірковування в трьох часово-просторових парадигмах: минулому, теперішньому та майбутньому, що створює можливість більш широко осягнути сутність його особистості, допомагає реконструювати жанрово-стильові особливості щоденника, відчутти відтворену автором атмосферу подій суспільного, культурного та особистого життя й бажаними перспективами практичної реалізації майбутнього літературного життя: «Я мігзнімати коли

завгодно, з якими завгодно артистами, ніколи не ганявся за великими іменами. Кіно як спосіб суспільно-політичної діяльності. Мої поеми – моє сучасне. Я творив, що хотів, що думав» [24, с. 742]. Слід зазначити, що щоденник Олександра Довженка був написаний за задумом автора «для себе», бо мав суто особистий характер з елементами сповіді. Цей твір відкриває прагнення митця до документального пошуку, що надає можливості для реалізації майстерності письменника, змалювання непереможної волі до життя, до творчості, іноді навіть надмірної вразливості під впливом зовнішніх обставин та політичних поглядів, критики.

Отже, «Щоденник» Олександра Довженка має літературну та історичну цінність. Панорамне відтворення реальних подій та визначення світоглядних позицій, аналіз життєвих колізій та їх подальший вплив на плин життя письменника, прагнення до об'єктивності й усвідомлення реального значення твору, елементи сповідального характеру дозволяють вважати «Щоденник» Олександра Довженка одним із найвідвертіших щоденників, що чітко окреслює реалії історичних та культурних подій середини ХХ століття.

§ 2.2. Портрет як психологічна компонента зовнішності реальної особи

Перше, що впадає в очі читачеві й запам'ятовується ним, – це образи героїв твору, які змальовано автором в різних життєвих ситуаціях, на фоні природи чи місцевості, в діалогах і окремих репліках тощо. Майстерність письменника й виявляється у відтворенні портретної характеристики персонажа, іноді із застосуванням широкої палітри художніх засобів, проте дуже часто – створеної лише за допомогою художньої деталі.

Більшістю поціновувачів мистецтва портрет найчастіше сприймається як вид образотворчого мистецтва. Мало хто замислюється, що об'єктом портрета, створеного пензлем і фарбами, завжди є людина, а точніше – її художній образ, побачений і відтворений митцем.

Науковці популяризують різноманітні тенденції дослідження портретів. Так, О. Суховарова-Жорнова виокремлює такі: «за утилітарним призначенням: культовий (ікона-портрет), світський (родинний, придворний портрет, кабінетний); за формою та композиційним рішенням: парадний, напівпарадний, камерний, портрет однієї особи, парний, інтимний, груповий портрет, автопортрет, дитячий портрет, портрет-тип, портрет-картина; за соціальним розшаруванням: козацькі портрети (гетьмани, полковники) царські, міщанські, духівництва, народних ватажків» [70, с. 247-248].

Сучасна гуманітаристика продовжує транслювати тривалу плутанину стосовно тлумачення термінології. Точаться суперечки й щодо однозначного розуміння поняття «портрет», адже портрет – це і опис зовнішності людини, і художній образ у творі, і зображення людини в образотворчому мистецтві, а останнім часом ще й жанр публіцистики та мемуаристики.

Зважаючи на завдання нашого дослідження – визначити роль портретів у щоденниковому тексті, – поділяємо думку М. Воронової: «Досліджуючи окремо літературні, соціальні, мистецькі, історичні, професійні портрети, варто

наголосити, що всі портрети є проявом одного явища – зображення (відтворення різними засобами) людини. За будь-якими способами портретування залишається постійним об'єкт – людина; і постійна мета – відтворення людини в найхарактерніших її рисах» [11, с.3].

Світова література зберігає зразки фантастичного дійства з портретом, наприклад, «Портрет» М. Гоголя та «Портрет ДоріанаГрея» О. Уайльда. В українській літературі також немало творів, об'єктом яких постає саме портрет, як-от: оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький портрет», повість Т. Шевченка «Художник», оповідання А. Тесленка «Школяр», трилогія Ю. Смолича «Розповідь про неспокій» тощо.

Особливий статус має портрет історичних осіб, адже завдяки такому портрету відтворюється не лише конкретна особа, а передається синтезований образ усієї епохи. Щоденникові записи О. Довженка позначені історичними свідченнями часу, дрібними побутовими описами, життєвої правди. З цією метою наводиться портрет з описом одягу, що вказує на соціальну приналежність героя.

Для аналізу ми залучаємо власне не відомий усім щоденник О. Довженка, а його щоденникові записи, що мають суттєву жанрову різницю. Щоденникові записи складаються з 25 зошитів, які зберігаються в російському державному архіві літератури та мистецтва. Зауважимо, що текст переданий в авторському викладі російською та українською мовами з подальшим перекладом. Особистий архів письменника налічує більш ніж 2500 одиниць: сценарії, статті, виступи, листи, спомини тощо. Цікавий факт, коли Ю. Солнцева (дружина О. Довженка. – прим. наша. – Є.Д.) формувала матеріали для передавання в архів, була умова – обмеження вільного доступу до записних книжок, родинного й особистого листування, щоденниковим записам на 50 років, тобто до 2010 р. Це багато про що говорить, матеріали побачили світ після смерті автора, а значить він був

надто відвертим у записах і боявся, що його відвертість може зашкодити близьким.

Щоденникові записи О. Довженка містять нотатки, епізоди, розмірковування щодо створення творів, оцінку подій, що відбувалися, описи зустрічей і відповідно люди, з якими доводилося спілкуватися. З огляду на це, автор особливу увагу, можливо для створення майбутніх образів і персонажів літературних творів, приділяв портрету.

На сьогодні вже існують наукові розвідки про щоденник О. Довженка В. Гриневича, Г. Мазохи, Л. Попович та ін., однак до специфіки портретування вчені не зверталися. Специфіку портретування в художній літературі вивчали К. Сізова, Н. Демчук, Е. Костюк, І. Семенчук, Г. Сириця, І. Бикова; у щоденниковому жанрі – О. Галич. Досліджуючи портрет у щоденнику О. Гончара, учений зауважує: «Портрет у мемуарному тексті є однією з його складових, що дають підстави говорити про творчу індивідуальність письменника, особливості його естетичного мислення» [15, с.81].

При виявленні портретних характеристик людей, групи наркомів, солдат, офіцерів автор для більш яскравого психологічно-естетичного ефекту вводить порівняння. Першим колективним портретом у щоденникових записах є опис полонених німців: «Обірвані, брудні, обморожені румунські і італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених і почалася бійка...Горбаті німецькі солдати. Криві, тонкі, як глисти» [24, с.48].

Для зображення виснаження дівчат, автор порівнює їх з білим ангельським кольором: «Білі обличчя їхні, і білі губи їх сухі, як у ангелів архістратигів» [24, с.55].

Мабуть немає нічого страшнішого, коли жінка бере в руки зброю й рушає на війну. Зі сльозами згадує О. Довженко побачений ним загін молодих дівчаток: «Вони були у чоботях, у незграбних військових шинелях і шапках.

Вони були військові новачки. Вони дивилися на нас (із Малишком. – прим. наша. – Є.Д.) пильно і напружено і вітали по-військовому» [24, с.92].

Взагалі до зображення жіноцтва автор ставиться з прискіпливою увагою й любов'ю, бо як сам О. Довженко говорив: «Дівчата – краса землі нашої». З огляду на логічно виписані дві частини нотаток: війна – мир, автор подає й відповідно портретну характеристику дівчини в мирний час: «...дівчина з Полісся з бездоганною чарівною мовою, голосом м'яким, півчим, мрійниця. Руки в її досконалої форми і ноги стрункі і маленькі, посмішка і припухлість десь біля очей Джоконди» [24, с.582]. У повоєнні роки, коли не вистачало робочих рук на будівництві нового життя, потрібні були люди різних професій. У щоденникових записах бачимо типове лице робітниці-українки: «Просте, серйозне обличчя. В платочку. Очі ділові, глибокі, трохи сумні» [24, с.497]; будівничої: «Вона білява з гарною ніжною фігуркою і ніжним обличчям. Очі в її сірі, розумні. Вдала й весела. Є в ній тонкий і зворушливий шарм. Приємний молодий голос і дуже гарна проста мова. Вона розумна і морально чиста» [24, с.641].

Жінка – це в першу чергу хранителька родинного затишку й мати. У О. Довженка ставлення до матері було шанобливе, свою старість вона провела разом із сином у його московській квартирі. Слід віддати належне, що він з розумінням ставився до її вікових зрушень, бо жінка натерпілася під час війни, коли жила у київському домі інвалідів. У щоденникових записах подано портретні характеристики матері, яка відправляла синів на війну, яка проводжала в Німеччину на роботу дочку, матері-героїні, яка приїхала з синами будувати Каховську ГЕС: «Здорова, красива українська мати» [24, с.649].

Майбутнє нації – це діти, які мають жити в щасливій державі. Діти війни – це окрема тема. Змальовуючи їх портрети, автор знову використовує колір: «Вилізали діти з погребів і землянок бліді і жовті, вони зразу ж сліпли, дивлячись на сніги» [24, с.58].

Перебуваючи на фронті О. Довженко багато часу проводив серед військових, тому й портрети наркомів, полкових комісарів, воєначальників і комуністів часто безіменні. Це пояснюється тим, що військовим притаманні типові риси, як-от: «Сотня наркомів. Всі молодшого і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються і робить нічого. Вигляд повітовий»[24, с.89]. Майстерність письменника виявлено у влучних, часто саркастичних характеристиках, інколи з принизливою інтонацією, які доповнюють портрет:«Заввідділом кадрів полковий комісар, забув прізвище цього низенького шибздика» [24, с.177]; «З полковим комісаром М.Б. я вже, очевидно, розійшовся зовсім. Це висушена убога людинка» [24, с.178]; портрет генерал-майора «По зовнішності, манерам рухатись, говорити і особливо сміятися це дурень – одеський жук. Кітель у нього тісний, кашкет великий, голена голова, великі зуби і сміх. Як він сміявся, оповідаючи про бомбардування» [24, с.252].

На противагу керуючому складу армії з протилежного боку автор подає портрети солдатів, які воюють з ворогом: «Полковник Еремін оповідав довго і гарно. Сам він міцний, спокійний, надзвичайно крепко сколочений, справжній танкіст. Він якийсь прокурений увесь і збитий міцно од частого дотику до метала» [24, с.213]; з боєм і до найменших дрібниць змальовує О. Довженко портрети щойно загиблих льотчиків, але з етичних причин цитування не наводимо [24, с.258]. Згодом, при розкопках Нової Каховки у мирний час (1952 р.) автор подає опис могили забитого червоноармійця [24, с.542].

Заслуговують на увагу портрети Сталіна, Рузвельта, Черчилля під час конференції у Тегерані. Самого Довженка так вразили ці фото, що він занотував: «Я вдивляюсь в кожне обличчя, в кожний ракурс, в одягу, в характер зморщок, в пози, в зачіски, в манери тримати ноги, руки, голову...» [24, с.288]. З фотографічною точністю передає письменник портрети керівників трьох союзних держав і кожному дає власну характеристику. Рузвельт – «у нього

багато благородства, довольства, спокію і величавої ясності». Розлогі описи письменник поживлює ще й передаванням акценту Рузвельта: «Да, містер Сталін, ваші солдати б'ються, о'кей, і ви, самешательний полководець, фінастояний воєнийхеній, фитольшни питися то повного знищення наших ворогів... » [24, с.288], –це ніби зроблено з метою дружнього ставлення, але в той же час О. Довженко наголошує на нещирості, зверхності й панування над світом цього «художнього керівника».

«Черчилль сидить у своєму кріслі глибоко. Він потонув у ньому, убравши голову в плечі. Він розсівсь, мов старий хижак, мов старий кондор. Се сидить Стара Англія, холодна, хижа, розумна. У її гордо обвислі щелепи. Очі її дивляться далеко вдалечінь і вперед» [24, с.289], – використання зооморфної метафори письменником є не випадковим, бо кожний представник – це уособлення його країни, на фоні спокійної, мудрої Англії Черчилль виглядає звіром на полюванні, якому треба за будь-яку ціну врятувати свою владичицю моря і земель.

«Сталін сидить на жертвному креслі. Він уперся в нього ногами й руками, мов на кораблі в шторм. Він окремих. Він чужий. У нього несвободні руки, і картуз повернуло не на той бік» [24, с. 289]. Напруження вождя передано й читачеві, адже головнокомандувач армії багато покладав на цю зустріч і чекав допомоги. Сам Довженко тут же занотує про серцевий біль за вождя і важкість перебування у цім товаристві.

На відміну від одиничних описів портретів історичних осіб, військових у щоденникових записах згадуються люди, з якими письменник зустрічався й мав тривалі взаємини. Сучасна дослідниця творчості А. Чехова І. Бикова [6, с. 289] виокремлює два різновиди таких портретів: одиничний (концентрований) і деконцентрований. У щоденникових записах часто присутній опис портрету й стану людини, особливої уваги заслуговують портрети керівництва уряду того

часу, до яких О. Довженко ставився з певним пієтетом: Й. Сталіна, М. Хрущова, письменників О. Фадєєва, М. Бажана та ін.

Портрет Сталіна подано двічі: під час конференції в Тегерані і в труні. О. Довженко вважав вождя своїм заступником, тому й портрет мерця подано з шанобливістю й смутком: «Лежав у труні, поклавши богатирські руки творця. На грудях сяяли золоті знаки епохи, ним створеної. Лице мислителя і трудівника великого було живе, втомлене і чимсь не вдоволене з нас» [24, с. 703-704].

До Микити Сергійовича письменник ставився з повагою, називаючи його великою людиною «великої нації син по формі і змісту» [24, с. 399]. Вперше ми знайомимося з ним у 1942 р.: «Він був у ангіні. Закутався платком і в шинелі. Увесь білий. Гарна і розумна людина. Багато перестраждав, постарів і збирається реставрувати українське господарство» [24, с. 104]. Саме йому О. Довженко давав ідеї з розбудови держави, але Хрущов убачав розвиток лише у сільському господарстві. У часи навішування ярликів за «Україну в огні», заборону жити в Україні різко у бік письменника висловився і М. Хрущов, але вже сил не було боротися, або як сам пише автор «проклинати. Я навіть думати не хочу про Хрущова» [24, с. 361]. Але все одно людська підлість не давала морального спокою письменникові «Чому криводухість хитренького Хрущова в'ялить мою душу і терзає її гнівом образи і обурення?» [24, с. 352].

Протягом усіх записів ми бачимо як змінюється життєва доля людей, їхній стан, а й, відповідно, і створений автором портрет. Деконцентрований портрет дозволяє простежити еволюцію розвитку суспільства, зрозуміти як соціально-політичне, культурне життя змінювалося, і як ці зміни відобразилися на людині. Яскравим прикладом цього служить портрет О. Фадєєва, з яким письменник познайомився ще в 30-х роках, під час подорожі на Далекий Схід. Перше знайомство читача з Фадєєвим без докладного опису зовнішності, лише моральна оцінка, з якої бачимо позитивне ставлення автора. І згодом стан

людини у розпачі, коли його зняли з посади відповідального секретаря Спілки письменників Радянського Союзу: «Фадєєв прийшов до мене розгублений і дуже сумний. Видно, що великий біль приховав він у своєму серці» [24, с. 320]. Довженко доклав зусиль, щоб заспокоїти товариша, підтримати й вселити надію на кращі часи. І вони настали для Фадєєва, запис 1946 р.: «Одвідав мене Саша Фадєєв. Симпатичний, здоровий і веселий. Уже член Верховної Ради і голова комітету по Сталінським преміям. Доказував мені «с пеной у рта», що я не маю жодного права на одержування премій...»[24, с. 402]. Тут ми вже бачимо впевнену людину при владі, яка може вирішувати будь-які питання й давати поради. Довженкові було прикро, що час і посада так змінили товариша, і він не одержав підтримки й розуміння, коли кожний вважав за необхідне цькувати О. Довженка за його творчість і національну позицію.

Щоденникові записи дозволяють фіксувати образи реальних людей з позицій часу, і автор не має права на прикрашання вчинків, у той же час оцінка подій є суб'єктивною. Таким постає український письменник М. Бажан, у молодості близький товариш О. Довженка. Вже з перших сторінок автор поміж рядків говорить про квасний патріотизм свого «друга», усі характеристики зневажливі й короткі: «Бажан, на мою думку, зовсім охамів.... Я вийшов з почуттям глибокої огиди до цієї підсліпуватої, страшно злої і грубої чиновної людиночки. К чортовій матері» [24, с. 109]. Хоча й не подано портретної характеристики, але оціночні епітети й використання літоти свідчать про неприємну зовнішність письменника. Читач сам може уявити людину: «Полковий чиновник-індик явно уникає мене, коли я заходжу до табору його редакції. Чи сумління нечисте, чи боїться, щоб часом його «козаки» чогось не подумали, чи гордість заїла? Смутно мені і гидко дивитися на мого бувшого друга, а нині безумовно уже ворога, що десь бубонить про мене зле. Жалюгідний боягуз і лакиза» [24, с. 228]. Бажан упевненими кроками робив собі кар'єру, інколи за рахунок друзів, ідучи на моральні злочини, але ніколи не

дбав про свій народ, очолюючи керівні посади: «Мав чудесну «дружню» сутичку з М.Б. Він був величний, цей фальшивий нарком, злий і нікчемний» [24, с. 257]. Прикметно, але у більшості записів не подано прізвища, лише ініціали, що також свідчить про зневажливе ставлення О. Довженка, який не міг пробачити смерті свого батька в окупованому німцями Києві, коли усі «Бажани» тікали у закритих машинах повз хати. Про ледачість Бажана свідчить такий запис: «Бажан, лежачи роками сонний на дивані» [24, с. 349], – як Обломов розмірковував про вічні цінності, Довженкові «не снилося, що диван перетвориться в міністерське крісло для одного, а для другого сила, енергія, працездатність і прямота стане великим нещастям» [24, с. 349]. Очолюючи міністерство культури, Бажан і тоді не підтримав бувшого товариша: «мізерний український лакиза, предатель і холодний мій убивця...» [24, с.361]. Майстерність О. Довженка-мемуариста виявилася у змалюванні зовнішньої характеристики людини без портретних рис, але послідовно, наростаючи як сніговий ком, вчинки й висловлювання персонажа створюють повномасштабний образ.

На фоні військових дій автор знаходить портрети пересічних громадян, фотокореспондентів, артистів. Зважаючи, що й сам О. Довженко писав нариси з фронту, а до журналістів, які приїздили на поле бою за яскравими, соковитими статтями, описами подвигів героїв, а, відповідно, й заробляли бали собі за участь у цих операціях було негативне ставлення. Це були люди у більшості своїй кар'єристи, для яких людське життя, трагедія – це матеріал для публікації. Тому й занотував автор намір створити образ журналіста «товсту, жирну постать, якому, по суті кажучи, все одно, що і як, для якого український народ це лише категорія кон'юктури» [24, с. 63]. І подібний образ бачимо в записах: «Бойкий журналіст, увесь у новому, в безлічі нових ремнів, що перетинали його товсту не по літам фігурку по всім напрямкам, округлі окуляри з товстим

короткозорим шклом, планшета нова, сумка нова, чоботи хромові нові» [24, с. 131].

Типовим явищем для війни були концертні виступи артистів перед солдатами з метою підняття морального духу воїнів. О.Довженко з осудом ставився до цього, занотовуючи: «Це була пошлість, що затуляла людські страждання. Явище майже нестерпне по своїй гостроті» [24, с.258]; на фоні цього увага автора зосереджена на портреті цигана з українським прізвищем: «Унього був прекрасний голос, і він добре ним володів, цей некрасивий золотозубий рябий циган Семеренко» [24, с.258].

У письменника була синівська любов до літніх людей, тому й портрети їхні змальовані з теплотою. Так, у записах бачимо два описи під час війни українського й російського дідів: «Неписьменний, темний український дід з бабою. У діда дуже цікаве лице, він лисий трохи, з білою бородою Миколи угодника, з добрим носом, зморшками і веселими очима. Йому 75 років» [24, с.224] і подібні риси у діда з Тамбова: «Ночував у селі у красивого руського діда Бородіна. Добре покусали руські блощиці, а дід схожий на старовинну ікону святого з чудесними тонкими рисами, тонким носом і класичною довгою красивою бородою» [24, с.242]. Таким же добрим є опис свого восьмидесятилітнього батька «Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний чоловік. У нього і в гробі було чорне хвилясте волосся і біла, мов сніг, борода» [24, с.270].

Однією з особливостей щоденникових записок є нотатки про свій стан, як-от: «Сижу похилий, втомлений, притягшись з невеселої, недоброї роботи, і замість радості відпочинку, новорічного святого спокою і душевного миру, хочеться мені плакати» [24, с.425]. Ці записи зроблені напередодні нового, 1947 р., коли письменник нудгував за рідною Україною, був покинутий і забутий усіма і майже через десятиліття опис з Нової Каховки, де вже перед нами людина, замріяна у майбутнє: «Дивляться на мене [двоє робітників. –

прим. наша. – Є.Д.], сивого, під деревом з пером у руці, простоволосого, з непокритою головою. Я посилаю їм привіт» [24,с.627].

Колективні портрети також мають інформативну значущість, як час впливав на групулюдей, об'єднаних спільною працею, турботамитощо. Так, О. Довженко подає портрет директора кінохроніки, який приїхав до звільненого Києва, протиставляючи колективу кіностудії: «Молодий, товстопикий чоловік, товстомордий і товстошкурий товариш побачив групу жовтих, обідраних, пригнічених жахом німецької недолі співробітників» [24,с.274]. Жахом і розпачем, невимовним болем пройняті рядки опису зруйнованого Києва, людей, гнаних у невідомість: «Київські люде. Їх не було. Місто було порожнє. Я бачив їх усього коло ста чоловік поодиноцю чи невеликими купками. Се були головним чином люде старі і інваліди, каліки. Але всі вони мали той несамовитий вигляд, якого не можна забути нікому і ніколи в світі. Вони були напівбожевільні, худі, обдерті, жовті, з неприродними істеричними рухами і широко розчиненими нездоровими очима» [24,с.301]. Майже всі люди війни «обідрані, землистонемиті, сумні» [24,с.416].

Страхіття війни надовго закарбувалися в пам'ятті народній, навіть у повоєнні роки люди були втомлені невеселі, спостерігаючи (сидячи чотири години в машині. – прим. наша. – Є.Д.) за натовпом людей О. Довженко не помітив ні єдиного красивого обличчя, про що й занотовував 1949 р. У мирний час увесь тягар відбудови міст і життя лягав на плечі молоді, тому і в записах письменника більша увага сконцентрована на колективних портретах будівників, робочих, пересічних громадян. Особливістю цих портретів є вікова категорія «Прекрасні і молоді обличчя. Тихі, стримані, спокійні і радісні» [24,с.492], соціальна приналежність «Роз'їжджаються і йдуть робітники з роботи, погано одягнені, біднуваті, позбавлені ще наполовину доброго життя» [24,с.543], керівництво «В залі було чотирнадцять тисяч. Обличчя розумні, задумливі, сумні. В президії немолоді знайомі люде, діячі державні. Жодного

молодого обличчя. Всі стомлені, стурбовані, збентежені»[24,с.783], зовнішність «Робітниці молоденькі стрункі з чарівною пластикою фігурок у робах. Сині штанці. Спіднички в дрібних квіточках, в хусточках. Одна у синій робі, неначе хлопчик. Заляпані вапною і фарбою. І обличчя теж у краплинах крейди й крейдяних фарб, немов яєчка» [24,с.671]. При розбудові Нової Каховки людям також було сутужно, про що й не побоявся у ті часи занотувати О. Довженко: «Зовнішній вигляд наших будівників, сказати б, не дуже мальовничий. Помітні сліди матеріального недостатку. Деякі просто худі, видно, що в цьому році було тут в столовках сутужно» [24, с. 768]. Перебуваючи у Запоріжжі 1956 р. письменник побачив ту саму картину: «Люди сірі, заклопотані, виснажені» [24,с.778].

Проаналізувавши щоденникові записи О.Довженка, маємо визначити певну специфіку у зображенні портретів. Зважаючи на часовий проміжок записів 1939-1956 рр.,умовно виокремлюємо дві групи портретів: воєнні й мирні. Важливою особливістю аналізованих матеріалів є те, що сам автор особисто бачив людей, чиї портрети подавав. При відображенні портрету тієї чи іншої особи автор часто використовує не риси зовнішності, а окремі портретні деталі, стан, жести, пози тощо. Змальовуючи портрети свого батька, дівчат і дітей під час війни, автопортрети увага мемуариста зосереджена на яскравій рисі зовнішності, наприклад, довга борода, білий колір волосся, жовті діти, сірі люди і т.д. У записах переважають портрети невідомих людей, з якими письменник навіть і не був знайомий – це все прототипи майбутніх літературних образів, як-от: портрет журналіста на фронті, російського й українського діда та ін. У щоденникових записах переважають концентровані портрети, серед деконцентрованих можемо виокремити образи Фадеєва, Бажана. Компонуючи портрет останнього мемуарист жодного разу не звернув увагу на його зовнішність, лише на психологічні й моральні сторони, інколи – на фізичний стан. При описі портрету Довженко рідко називав героїв на ім'я, в основному

використовував влучні епітети, перифрази, порівняння, ініціали. З метою дружнього ставлення до керівника українського уряду вживав звертання «Микита».

РОЗДІЛ ІІІ

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА

§ 3.1. Теоретико-методичні засади організації та проведення уроків у процесі вивчення щоденника О. Довженка

Вивчення біографії письменника сучасна методика викладання літератури розглядає як важливий етап у процесі осягнення творчості митця.

Це перша сходинка до розуміння письменника, його творів, ролі і значення в історії розвитку літературного процесу, культури, цивілізації. Окрім того, митець має постати перед учнями як неповторна індивідуальність, викликати інтерес, захоплення і в жодному разі не залишити байдужим. «Основна функція біографії – максимально наблизити учнів до розуміння особистості письменника» [48, с. 110]. Тому форми вивчення життєпису на уроках літератури повинні бути різноманітні, забезпечувати зацікавленість та викликати бажання вивчати життя і творчість письменника. Основними методами, прийомами та формами роботи на уроках є цікава розповідь з емоційним початком, що відтворює яскравий епізод із життя письменника, повідомлення учнів із читанням спогадів, уривків з листів, щоденників,

автобіографічних творів, використання зорової, слухової, синтетичної наочності, яка відтворює певні епізоди життя, духовний світ митців слова. Про це йдеться у працях Н. Волошиної, С. Жили, І. Каплан, Ю. Ковбасенка, Л. Мірошниченко, А. Лісовського, Є. Пасічника, Б. Степанишина.

Біографія великої людини – незвичайне явище. Справді, скільки повчальних фактів, гідних наслідування, можна почерпнути з життя видатних митців на уроках літератури [55, с. 186]. До таких людей належить письменник, який став гордістю української літератури та явищем у світовому кінематографі. Самобутній талант, масштабність художнього мислення і поетичне сприйняття світу – основа його творчості. Життя і творчість О. Довженка є предметом вивчення на уроках української літератури у середніх та старших класах ЗОШ.

Методичні аспекти вивчення життєвого та творчого шляху Олександра Довженка розкривалися у працях С. Пультера, О. Гальонки, О. Ковальчук, О. Поляруш, С. Привалової, О. Слоньовської, Б. Степанишина та ін. Проте більшість цих публікацій присвячені текстуальному аналізу творів, які вивчаються на уроках. В окремих статтях (О. Ковальчук, О. Лісова, О. Слоньовська) та методичних посібниках С. Пультера, Б. Степанишина подається методика вивчення біографічних даних, щоденника письменника.

Український методист С. Пультер неодноразово наголошував про доцільність вивчення життєвого і творчого шляху письменника методом лекції у формі нарису [63, с. 8]. Проте вважаємо, що сучасна шкільна лекція має змінюватися, оскільки в умовах інформаційного буму та масмедійного простору вона втратила статус єдиного джерела інформації. Це детермінує необхідність перенесення вектора діяльності вчителя-словесника з передачі учням інформації на залучення їх до здобуття знань, що можливо у форматі суб'єкт-суб'єктної діалогічної взаємодії лектора й слухачів. Отже, у методиці постає нагальна потреба напрацювання сучасних лекційних стратегій, що

породжують активну співтворчість, співроздуми лектора й аудиторії – двох суб'єктів, кожен з яких є носієм пізнавальної активності й передбачає її у своїх партнерах.

На часі впровадження в середніх навчальних закладах таких різновидів лекційних стратегій, як проблемна лекція, лекція-діалог, лекція-візуалізація, лекція удвох, лекція-дискусія, лекція-ділова гра, лекція-консультація, лекція із заздальгідь запланованими помилками тощо.

У процесі вивчення життєпису О.Довженка в 11 класі ефективною може стати проблемна лекція, що активізує пізнавальну діяльність учнів та сприяє формуванню їхнього творчого ставлення до навчального матеріалу. Насамперед необхідно сформулювати проблемну образну назву теми лекції. Нею можуть стати слова літературознавця Є.Сверстюка: «Олександр Довженко – перший у СРСР дисидент» [51]. Виклад матеріалу доцільно розпочати з наведення парадоксального твердження діаспорного вченого І.Кошелівця: «Ми знаємо двох Довженків. Один, у публічних виступах, статтях і лекціях, – лояльний громадянин радянської держави, шанувальник великого Леніна, ...беззастережно готовий виконувати директиви ЦК на основі неухильного дотримання ідей марксизму-ленінізму» [51, с. 78]. А другий, – національно свідомий митець, якому боліли всі біди й кривди України. Перший був офіційно прославлений радянською владою й перетворений на плакат, другий – критикований особисто Сталіним за антиленінські помилки й націоналістичні перекручення у своїй творчості. Тож наше завдання – розв'язати цей парадокс, очистити портрет митця від фальші й ідеологічних на шарувань, «тільки тоді він постане в повній величі й трагізмі його життя з усіма слабостями й достоїнствами, властивими живій людині» [51, с. 56].

У ході викладу лектор створює одну чи декілька проблемних ситуацій і висуває гіпотези щодо їх вирішення, ведучи слухачів до пошуку істини. Проблемні запитання спонукають старшокласників до роздумів, зіставлення

різних позицій. Характерною прикметою проблемної лекції є спілкування в системі «учитель–учень», що може мати дві форми: а) двосторонню, коли лектор відкрито звертається до аудиторії із запитаннями; б) односторонню, коли внутрішній діалог лектора із самим собою спонукає слухачів до роздумів, співпраці, співтворчості. В обох випадках відбувається інформаційно-емоційний вплив на аудиторію, її включення в заочний діалог та співпереживання. Отже, здійснюється не передача готових знань, а їх спільне вироблення в ході логічних міркувань. Наприклад, огляд кінематографічної творчості О.Довженка можна розпочати з його слів, сказаних у 20-ті роки: «Час для «Іліади», а продукуємо «Пінкертонів», що увиразнюють мрії про роботу над епічним полотном, у якому була б відбита буремна епоха, а доводилося працювати на потреби розважального кіно.

Характеристику письменницької діяльності митця доцільно увиразнити за допомогою цитати з його щоденника від 10.IV.1942: «Часто думаю собі, як марно пройшло моє життя. Яку велику помилку я зробив, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кінокаторги в ньому... Скільки марно втрачено духовних сил і часу! Коли б усю силу, і пристрасть, і спроможність за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десять-двадцять томів справжньої літератури» [51, с. 8]. Варто поставити учням запитання: «Що стало причиною таких сумних суджень О.Довженка? Знайдіть аргументи до своїх міркувань у щоденникових записах митця».

Лекція-діалог, окрім активної педагогічної діяльності вчителя, передбачає включення в її проведення старшокласників. Цей діалог може здійснюватися у формі заздалегідь підготованих учнями різноманітних коментарів, повідомлень, а також пошуках відповіді на проблемні запитання та багато альтернативному підході до їх висвітлення, що може відбутись лише за умови партнерського ставлення педагога до своїх

вихованців, уваги до їхньої позиції. Така навчальна форма потребує розвинених імпровізаційних умінь словесника, вільного володіння навчальним матеріалом, швидкої реакції на репліки та виступи слухачів. У ході лекції-діалогу особливо важливим є здатність педагога організувати вільний обмін думками в інтервалах між викладом окремих блоків інформації, наприклад, «етапними подіями в житті Довженка»: дитинство – навчання – пошуки своєї творчої індивідуальності – робота в кінематографі й літературі. Лекція-діалог сприяє розвитку дивергентного мислення учнів, уміння шукати альтернативні рішення, критичності, нонконформізму.

Яскрава творча індивідуальність О.Довженка зумовлює доцільність використання інтерактивної лекційної стратегії «лекція удвох» (інтегрована), що проводиться двома викладачами – української літератури та образотворчого мистецтва або світової культури. Її мета – завдяки встановленню міжпредметних зв'язків, поглибити сприйняття учнями кіноповістей великого майстра, котрого називали Мікеланджело кінематографа, Гомером ХХ століття.

За епіграф інтегрованої лекції можуть слугувати слова кінорежисера Сергія Ейзенштейна, автора всесвітньовідомого «Броненосця «Потьомкіна», що прозвучали після перегляду Довженкової «Звенигори»: «Сьогодні на мить можна загасити ліхтар Діогена: перед нами стоїть справжня Людина. Справжній новий зрілий майстер кіно» [59, с. 42]. Так визнаний митець поцінував роботу свого колеги-початківця.

«Лекція удвох» може проводитися не лише у формі регламентованого діалогу лекторів між собою, а і як дискусія двох комунікантів, що мають різні позиції. Наприклад, обговорюючи кіноповість «Земля» та її екранний варіант, учитель ставить проблемне запитання: «Чому ця стрічка викликала такі полярні думки – з одного боку названа серед дванадцяти кращих картин світового

кінематографа, а з другого – стала причиною гонінь влади й нервового зриву митця?»).

У ході дискусії учні можуть аргументувати свої міркування мемуарними, епістолярними джерелами, щоденниковими записами О.Довженка та матеріалами його персональної справи, заведеної ще на 25-літнього юнака, котрий фігурував у донесеннях сексот ГПУ-КДБ як «Запорожець» [2, с. 5].

Своєрідна дуель створюється за допомогою протиставлення полярних висловлювань різних митців про кінострічку «Земля». Відомий режисер Григорій Козинцев, що зняв «Гамлета», так сказав про враження від Довженкового кіно: «Скільки років минуло, а я й зараз бачу, як танцює в місячну ніч тракторист, лежить під яблунею старий дід... Інші пробували повторити. Не вийшло. Фільм Бертолуччі «Двадцяте століття»: старий вмирає під яблунею. Порівняння із «Землею» знищує і фільм, і режисера. У Довженка кадри скріплені пристрастю, жагою. Для того, щоб зворушувати, – треба самому бути зворушеним». А ось думка опонентів. Письменник О.Фадєєв здивовано сказав про «Землю»: «Здоровье людей, ихсочнаяжизнь на экранетакова, что не поймешь, зачемэти люди стреляют друг в друга. Ведьименно от плохой и тяжелойжизни люди идут в колхозы».

Кожен учасник діалогу презентує свою позицію, а учнівська аудиторія бере участь в обговоренні. Такий різновид лекційного викладу сприяє глибшому осмисленню матеріалу, завдяки представленню різних точок зору і включенню слухачів в активний пошук, розвиває критичність мислення, здатність до асоціювання, знаходження аналогій і т. ін.

Лекція-консультація можлива за умови попереднього опрацювання учнями навчального матеріалу. Ефективними можуть стати різні варіанти методики проведення такого заняття: лекція-прес-конференція; у режимі «on-line», лекція за отриманим опорним конспектом.

Перший тип лекції-консультації (за моделлю прес-конференції) передбачає попереднє ознайомлення старшокласників з висвітленням життєпису О.Довженка в рекомендованих чи самостійно дібраних літературознавчих джерелах і постановку запитань, спрямованих на конкретизацію окремих подій чи фактів.

Дослідницьку діяльність учнів доцільно мотивувати таким завданням: «Літературознавець Л.Череватенко в телеінтерв'ю сказав, що ознайомився з 15 біографіями Довженка й зробив висновок, що вони, користуючись кінематографічним терміном, підретушовані й підмонтвані. Знайдіть місця ретуші». Осмисливши заздалегідь опрацьовані джерела, а найдоступнішою для сприйняття старшокласників, на нашу думку, є книга І.Семенчука [68], учні подають лектору свої запитання, спрямовані на з'ясування незрозумілого, уточнення певних фактів тощо. У процесі підготовки й викладу матеріалу лекції педагог намагається якнайповніше відповісти на них, а в кінці заняття оцінює їх. Таким чином, він має змогу побачити рівень осмислення старшокласниками навчального матеріалу, чітко уявляє труднощі в його сприйнятті та розумінні, може заповнити лакуни в знаннях аудиторії.

Другий тип лекції-консультації в режимі «on-line» передбачає подачу й обговорення наперед опрацьованого матеріалу безпосередньо в ході заняття. Запитання, поставлені в «прямому ефірі», можуть спричинити дискусію та обмін думками. Така форма потребує швидкої реакції як викладача, так і учнів, їхньої сконцентрованої уваги, уміння формулювати запитання, вести дискусію, аргументувати й відстоювати свою думку.

Третім різновидом лекції-консультації є лекція за отриманим опорним конспектом, що дозволяє сконденсовано висвітлити значний масив навчального матеріалу, спрямувати учнів на самостійне опрацювання рекомендованих наукових джерел. Заняття проводиться у формі розгорнутого коментування опорного конспекту, відповіді на поставлені питання та

вільного обговорення проблеми. В опорному конспекті мають бути відбиті такі моменти:

- * тема, план, основна й додаткова література, рекомендована для опрацювання; ключові літературознавчі поняття;
- * прізвища письменників, діячів культури, назви їхніх творів, перелік дат, основних фактів, що висвітлюватимуться в лекції;
- * головні дефініції, положення, на які необхідно звернути увагу;
- * завдання, що активізують пізнавальну діяльність слухачів та спрямовують їхню самостійну роботу.

Переваги цієї форми лекції: економне використання навчального часу, розвиток швидкості мислення учнів, вміння виокремлювати проблеми, порівнювати варіанти їх вирішення, навички опрацювання літературно-критичних джерел і т. ін.

Лекція із запланованими помилками. Її особливість полягає у включенні у зміст певної кількості помилок. На початку заняття перед аудиторією ставиться завдання не лише скласти конспект лекції, а й занотувати всі неточності й хиби, допущені лектором. Важливо чітко назвати кількість фактологічних, мовленнєвих, поведінкових помилок, яких навмисне припуститься вчитель. Упродовж останніх 5-10 хв. заняття здійснюється розбір помічених учнями помилок. Перевага такої інтерактивної форми: підвищує інтерес аудиторії до викладу матеріалу, тренує увагу, сприйняття, розвиває критичність мислення, є формою перевірки попередньо вивченого.

Лекція-візуалізація спрямована на одночасне задіювання в ході лекції слухової та зорової пам'яті за допомогою мультимедійної дошки чи демонстрування наочності. За результатами досліджень учених США, візуалізація лекційного матеріалу дає змогу запам'ятати 14-38% почутого. Якщо до роботи залучається одночасно слухова й зорова пам'ять, то

активізується більша кількість індивідів з різним способом сприйняття матеріалу.

Висвітлюючи мистецьку спадщину О.Довженка, необхідно ознайомити старшокласників з усіма аспектами його багатогранної творчості, паралельно розкриваючи секрети письменницького, кінематографічного, малярського обдарування. Отже, сам навчальний матеріал зумовлює необхідність його візуалізації за допомогою демонстрування кадрів фільмів, уривків телепередач про великого художника зору, малюнків та карикатур, фотографій з краєвидами рідної Сосниці тощо.

Готуючи лекцію, учитель повинен враховувати, що увага реципієнтів протягом заняття розсіюється й мимовільно згасає: за перші 10 хвилин слухачі запам'ятовують 70% почутого, а за останні 10 хвилин сприймають лише 20% матеріалу. З'ясовано, що лекційна форма навчальної діяльності найбільше підходить тим, у кого добре розвинена слухова пам'ять. Така ситуація зумовлює необхідність активізації пізнавальної діяльності студентів за допомогою низки методичних прийомів:

- * постановки різного виду запитань (риторичних, репродуктивних, проблемних, на висловлення особистісного ставлення, типу "Займіть позицію");
- * контрастного зіставлення різних поглядів літературознавців, критиків, культурних діячів на якусь подію чи факт мистецької біографії О.Довженка;
- * створення парадоксальних ситуацій;
- * використання художньо-біографічних творів: біографічного роману С.Плачинди «Олександр Довженко» (1980), документальної повісті В.Лиса «Довженко в Ярьськах» (1979), біографічної розповіді Ю.Мартича «Кухоль Довженка» (1991), нарису М.Нагнибиди «З Довженком у дорозі» (1981), оповідання О.Дерманського із серії «Життя славетних дітей» (2007),

художньо-документальної повісті В.Кудіна«Сашко» (2004), нарису про любов О.Довженка до Ю.Солнцевої в книзі «Пятьдесят знаменитых историй любви» (2006);

* цитування мемуарних та епістолярних джерел, якими багате довженкознавство: «Олександр Довженко. Збірник спогадів і статей про митця» (1959), Л.Бодик«Джерела великого кіно» (1965), «Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка» (1973); «Довженко в воспоминаниях современников» (1982), «Довженко і світ: Творчість О.П.Довженка в контексті світової культури: Статті. Есе. Рецензії. Спогади. Доповіді. Відгуки. Листи. Телеграми» (1984), М.Коваленко, О.Мішурін«Син зачарованої Десни» (1984);

* виразного читання віршів про митця, а їх зібралось уже більше 100 (М.Рильський, В.Малишко цикл «Пісні Олександра Довженка», М.Вінграновський, Д.Павличко, В.Стус, І.Калинець, В.Коротич, М.Адаменко, А.Бортняк, В.Маремпольський, І.Демченко, Н.Ткачова, О.Ющенко та ін. Чимало творів поетичної довженкіани опубліковано в збірці «Землі і людства полум'яний син: Вінок О.Довженкові» (1993);

* використання ТЗН, наочності;

* використання фрагментів заочних, віртуальних екскурсій до літературно-меморіального музею О.Довженка в Сосниці, перегляд альбомів і проспектів музею та матеріалів Інтернет-сайту «Літературно-меморіальний музей в Сосниці» (1984);

* створення ситуації співпереживання;

* звернення до особистісного досвіду й безпосередніх вражень учнів від прочитаних творів О.Довженка та його особистості;

* наведення фактів з досвіду вчителя;

* створення сприятливого емоційного фону тощо.

Словесник повинен усвідомлювати, що в ході лекції він не в змозі викласти весь обшир літературознавчої інформації, а має дати лише магістральні вектори її осмислення, накреслити завдання для подальшої самостійної роботи старшокласників. Відтак лекція має містити такий матеріал, що стане основою до наступного уроку, мотивує навчально-пізнавальну діяльність учнів. Наприклад, наприкінці висвітлення життєпису О.Довженка, характеризуючи творчість 1941-1945 рр. та її вершину – кіноповість «Україна в огні», варто навести думку дослідниці В.Гребньової: «Художній набуток Довженка періоду війни став своєрідним духовним опором митця тоталітарному режиму» [16, с. 138]. Учням пропонується домашнє завдання: прочитавши «Україну в огні», підтвердити чи спростувати цю думку.

Ефективним видом роботи учнів може стати ведення окремої сторінки чи рубрики конспекту «Запитання, які чекають мого вирішення». Тут занотовуються проблеми, накреслені, але не висвітлені вчителем у ході лекційного заняття.

Обрання лекційної стратегії має змінюватись у відповідності з тим, у якій освітній парадигмі вона використовується і які прийоми та засоби навчання задіяні педагогом. Та хочеться підкреслити: яку б лекційну стратегію ви не обрали, вона має бути не самоціллю, а прагненням розкрити особистість митця, що став одним з феноменів ХХ століття.

Спроба представити особистість видатного кінорежисера, майстра пера і пензля зроблена у авторській таблиці Л.Овдійчук [50]. «Естетичні уподобання українських письменників. О. Довженко». Вона є допоміжним матеріалом на уроках вивчення біографії письменника. Укладена на основі першоджерел: щоденникових записів, листів, автобіографічних творів митця, спогадів про нього.

Таблиця на уроці – це не тільки інформаційний матеріал, а й можливість вирішення проблемних питань, які викликають особистісну зацікавленість

учнів. Методика використання таблиці на уроках досить різноманітна. Ознайомлення з її матеріалами можливі як на етапі підготовки до сприймання літературного твору, так і на етапі узагальнення та систематизації вивченого твору чи творчості письменника загалом. Тобто в одному випадку таблиця буде наочним, в іншому – інформаційним матеріалом або ж орієнтиром учителеві у підборі мистецьких творів як емоційно-змістового доповнення уроку для відтворення естетичного світу (смаків, уподобань, обдарувань) письменника. Таблиця передбачає створення естетичного середовища уроку за допомогою портретів, фотопортретів письменника, його батьків, друзів, фотокадри з фільмів Довженка-режисера, репродукцій картин А. Петрицького, записів пісень, які любив митець.

Оскільки методична таблиця має такі розділи: «Риси характеру», «Сфера діяльності», «Кредо», «Світ захоплень» письменника, то цілком доречною є система запитань, які спонукатимуть учнів не до репродукції, а до аналізу, порівняння, виявлення особистісного ставлення. Представимо окремі матеріали розділів.

Сфера діяльності. Учитель фізики, історії, природознавства, географії, гімнастики, малювання.

Геніальний режисер-новатор, самобутній прозаїк, драматург, сценарист, живописець, графік, художник-карикатурист, портретист, плакатист і книжково-журнальний ілюстратор, майстер монтажу, етнограф, оратор, філософ, теоретик мистецтва, публіцист, громадський діяч, трибун, військовий кореспондент.

Організатор і керівник своєрідного сільського етнографічного хору. Комісар першого театру Української Радянської Республіки імені Т. Шевченка. Завідувач відділу при українському посольстві у Варшаві, секретар консульського відділу торговельного представництва у Берліні. Народний

артист РРФСР, заслужений діяч мистецтв УРСР, двічі Лауреат Державної премії СРСР.

Запитання до бесіди.

1. Про що свідчить сфера діяльності О. Довженка?
2. У якій галузі митець реалізувався найбільше, на вашу думку?
3. Прокоментуйте слова письменника "Мені здавалось, що я все можу, що все легко, і мені хотілося бути різним, хотілося начебто розділитися на кілька частин і жити в багатьох життях, професіях, країнах і навіть видах". Як все це виявилось в житті?

Риси характеру. Рішучий, був здатний на кардинальні кроки в житті, наприклад, на «стрибок тигриний» у зовсім іншу мистецьку сферу, у світове кіно. «Впередзорець», мав відвагу першовідкривача у багатьох сферах суспільного життя. Були притаманні спостережливість, кмітливість, допитливість, мрійливість, вдумливість, сильно розвинута уява. Був життєрадісний, жвавий, дотепний, мав тонке почуття гумору. Чуйний товариш. Мав тонку психічну організацію, був надзвичайно вразливий. Відчував постійну потребу творити, був спраглий творчості. Був непосидючим. «Людина неусипної енергії, з бажанням усюди встигнути й охопити неможливе». «...завжди переповнений ідеями». Був естетом. Мав надзвичайне самовладання і силу волі. Коли чимось захоплювався, то беззастережно.

Запитання до бесіди:

1. Які риси характеру Олександра Довженка вам імпонують?
2. Які з рис характеру сприяли Довженку у виборі життєвої дороги?
3. Що в характері письменника визначає його як непересічну особистість?
4. Які з рис характеру визначили його драму як митця?

Кредо

- «Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем».
- «Я був багато хвалений і не раз осуджений за свої роботи і прийшов до висновку, що мірою поступу творчого життя повинно бути добро, а не зло».
- «Я належу людству як художник, і йому я служу. Мистецтво, моє мистецтво – всесвітнє. Буду творити в ньому, скільки вистачить сил і таланту. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й великого, що створило життя, – до людини».
- «Я хочу працювати десь якщо не на фронті, то біля фронту, і жалюгідні крихти нашої плівки тратити не на вигадані ілюзії страшних подій, а на саму війну, на воєнну кінохроніку».
- «Життя таке коротке. Поспішайте творити добро».
- «Прекрасна людина в бою за Батьківщину. Прекрасна вона і в стражданнях, і смерті за неї. Але найсвітліша краса її в труді».
- «Бог в людині. Він є або немає. Але повна його відсутність – се великий крок назад і вниз... У майбутньому люди прийдуть до нього... До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звіра жорстокого, тупого і скучного, безрадісного будня».
- «Як я ненавиджу мізерність і розумову бідність».
- «Тільки велика мета породжує великі характери».
- «Я щасливий, що не став злим, що житиму без ненависті і страху, що збагнув своє місце на землі».
- «Щоб бути художником, треба мати залізну мужність».
- «Є якась міра речей в мистецтві, нижче якої творець не повинен опускатися, тому що втрата міри обернеться проти нього».
- «Мистецтво не може розвиватися за наперед визначеними еталонами. В його творчій природі – і шукання, і експеримент, і навіть іноді сміливі крайності

в шуканнях, спрямовані на досягнення справжнього синтезу реалістичного мистецтва».

«Художній твір є завжди до певної міри протест на користь чи проти когось чи чогось».

«Приберіть геть усі п'ятаки мідних правд. Залиште тільки чисте золото правди».

«Кіно – це пластичне, найбільш образне, поетичне бачення».

«Я ніколи не був боягузом у творчості, але завжди несу в собі страх до роботи і неспокій. З ними я не розлучуся, поки житиму».

Запитання до бесіди:

1. Які з наведених висловів, на вашу думку, найбільше відповідають характерові Довженка?

2. Як ви оцінюєте життєве і мистецьке кредо митця?

3. Який вислів ви обрали б для себе як девіз у житті?

4. З поданих висловів виберіть такі, що відображають погляд на роль майстра слова у житті суспільства.

5. З поданих висловів виберіть такі, що відображають погляди Довженка на людину та смисл її життя.

Улюблені письменники. М. Гоголь, Т. Шевченко, О. Пушкін – «духовні витязі великого митця». Ніколи не розлучався з томиком М. Гоголя. «Тарас Бульба» – улюблений літературний твір і персонаж. Митець мріяв екранізувати повість.

Запитання до бесіди:

1. Що імпонувало Довженкові як митцеві і людині у героєві Гоголівського твору?

2. Чи поділяєте ви захоплення Олександра Довженка «духовними витязями слов'янства»?

3. Які ваші улюблені митці слова?

Улюблені заняття й природні обдарування. Його пристрасть – усе перебудовувати, поліпшувати, вдосконалювати. Любив креслення і малювання. Здібний карикатурист, прекрасний декламатор. Мав хист до перевтілення в літературний образ. Цікавився малярством, зокрема живописом та графікою. Час від часу писав автопортрети, портрети, пейзажі. Це олійні портрети Григорія Петровського і Василя Еллана-Блакитного, графічні портрети В. Сосюри, М. Йогансена, П. Тичини, В. Поліщука, І. Дніпровського.

На Одеській кінофабриці мрів «робити комедії – веселі й дошкульні», вважаючи себе покликаним до сміху. Найбільше захоплення в житті – кіно, у цьому найяскравіше проявився геній «українського Мікеланджело».

Обожнював природу. Його завжди хвилювали птахи у вечірньому небі. На робочому столі у московській квартирі завжди стояв букет із свіжих квітів. Власноруч посадив сад біля кіностудій у Києві і Москві (пустир біля цих будинків його дратував). «Понад усе любив лаврські схили, з яких було видно чернігівські землі». У побуті виявлялася тонка культура і вишукана естетичність.

Запитання до бесіди:

1. Яке хобі Олександра Довженка Вам імпонує?
2. Що свідчить про естетизм і вишуканість письменника у побуті?
3. У чому виявилася творча натура митця?
4. Порівняйте хобі і кредо Довженка, знайдіть спільне.

Улюблені види мистецтва та митці

Театр

Захоплювався блискучою грою Марії Заньковецької, творчістю режисера Леся Курбаса та його театру «Березіль».

Живопис

Цінував творчість Анатолія Петрицького.

Фольклор

Безмежно любив народні пісні, колядки з матиного голосу (до старості вона зберегла чудовий слух і голос).

Індивідуальні випереджальні завдання проблемно-пошукового характеру, які учні презентують на уроці:

1. З'ясуйте, що приваблювало Довженка у творчості театру «Березіль».
2. Дослідіть, чому саме мистецтво А. Петрицького цінував Довженко.
3. Проаналізуйте пісні, записані письменником з голосу матері за тематикою. Запишіть вислови О. Довженка про народну пісню (з «Щоденника» та листів), прокоментуйте.

Отже, вивчаючи життєпис митця через призму його естетичних уподобань, поглядів, кредо, ми не тільки даємо певні знання, а й розширюємо коло мистецьких зацікавлень учнів, сприяємо формуванню їхніх смаків та уподобань, особистісних моральних якостей, розвиваємо образне та логічне мислення, вміння аналізувати, узагальнювати, зіставляти пропонований у таблиці матеріал й у процесі мислительної діяльності викликаємо співпереживання і почуття естетичного задоволення, спонукаємо до виконання пошукових та дослідницьких завдань, налаштовуємо на діалог з письменником.

ВИСНОВКИ

Внесок Олександра Довженка в нашу культурну скарбницю надзвичайно великий. Унікальна художня особистість – кінорежисер-новатор, один із фундаторів української кінематографії, прозаїк, драматург, публіцист, філософ, світогляд якого втілив у собі найпотаємніші глибини національної свідомості.

За часів незалежності кардинально змінився вектор наукових досліджень художньої творчості О. Довженка, а з публікацією щоденникових записів і вивчення з різноманітних аспектів щоденника. Позитивним свідченням цього є низка захищених дисертацій з різноманітних аспектів гуманітаристики.

Проблема авторської свідомості в літературознавстві залишається актуальною, а розвиток сучасної філологічної думки дозволяє продовжувати вивчення цього питання, відкриваючи нові можливості для дослідників. На нашу думку, це спроба виразити власний внутрішній світ за допомогою слів на аркуші паперу, виражена у художньому творі саморефлексія. Авторська самосвідомість – це усвідомленість автором цілей художнього твору і їх якість, естетичні принципи і ідеали, усвідомлення своєї праці в рамках певної епохи. Вираження авторської позиції зумовлюється естетичною своєрідністю художнього твору, його структурним принципом, завдяки якому всі елементи у творі взаємопов'язані та створюють єдине ціле.

Аналіз епістолярної спадщини О. Довженка дає змогу визначити основні особливості вияву авторської самосвідомості письменника. Авторська оцінка Довженка-мемуариста – це голос особистості, що передає світогляд покоління, епохи, це голос часу, яким він сам себе бачив і розумів. Його свідомість уміщує все, що хвилює людей його епохи. Історичні події стають частиною його життя. І це не просто суб'єктивно сприйнятий зовнішній світ, що органічно вростає у світ внутрішній, а вища форма прояву людини-громадянина, для якої мова про об'єктивну реальність і засудження її набуває характеру пристрасного висловлювання.

Особистісний авторський початок є визначальним компонентом сприйняття особистістю інформації, її оцінки та запам'ятовування. Автор виводить певну структуру із мозаїки різнорідних фактів, торкаючись усіх граней сучасного йому життя. Формами репрезентації авторської свідомості є наративні, сюжетно-композиційні, жанрово-стильові особливості твору, образні домінанти, які відкривають нам світовідчуття автора.

О.Довженко у щоденнику постає як вічний патріот, гуманіст, чуйна й щира людина. Його записи свідчать про безмежну душу митця, про його патріотичні засади. Він своїм єством прагне до здолання перешкод, до справедливості та рівності у суспільстві. Його турбують не власні проблеми, а, перш за все, катаклізми країни, біль та страждання народу. Страхіття війни – провідна тема його щоденника. Перебуваючи на фронті, під гул гармат Довженко не перестає писати, творити свої безцінні шедеври. Все це він робить не задля визнання та слави, а задля правди та справедливості.

Композиція щоденникових записів О. Довженка визначена тематичною полівалентністю та мікрожанровою поліфонічністю, де поєднуються елементи художньої та документальної літератури. Сюжетно-концептуальні та конструктивно-стилістичні ознаки демонструють монтажність, фрагментарність, уривчастість, калейдоскопічність у творенні синтезу змісту і форми. Для записів О. Довженка характерним є поетологічний принцип та принцип картинності у творенні масштабності нарації. Сюжет щоденникових записів є хронікально-концентричним з причинно-наслідковим відтворенням подій.

На основі аналізу сюжету та композиції записи О. Довженка є фактографічно-белетристичними та історично-автобіографічними.

У нашому дослідженні ми довели безцінне значення щоденникової прози не лише для літератури, а перш за все для суспільства та держави. Ми побачили як розкривається авторська свідомість крізь призму не лише епістолярію, а й щоденникових нотаток, охарактеризували історичні передумови створення щоденникового жанру; виявили особливості характерів історичних осіб, окреслили їхній внесок у розвиток держави та української нації.

Зі сторінок щоденникових нотаток Олександр Петрович Довженко постає як психологічно-сильна людина, справжній герой держави. Герой не через його бойові заслуги, а через заслуги перед розвитком культури та суспільства. Після себе ця людина залишила міцний культурний фонд, він дав поштовх розвитку кіномистецтва не лише в Україні, а й у всьому СРСР.

Комбінований урок вивчення щоденникових записок О.Довженка

Тема. «Щоденник» О. Довженка – документ доби, свідчення про потворну природу тоталітаризму, трагічну долю нашого народу, України та її видатних синів.

Мета: ознайомити учнів зі змістом Довженкового «Щоденника»; виховувати любов до України, формувати на основі прочитаного й опрацьованого національну гідність і свідомість.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: портрет О. Довженка, «Щоденник», епіграф.

Хід уроку

I. Організаційна частина.

II. Перевірка засвоєних знань.

Питання для учнів.

1. Зачитати твори-мініатюри "Що означає бачити зорі в буденних калюжах на життєвих шляхах?"
2. Який підтекст вкладено у такі слова:
  - а) «Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм»;
  - б) «Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле?»;
  - в) «Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя?»

III. Повідомлення теми, мети, завдань уроку.

Епіграфом уроку використовуємо слова Є. Сверстюка: «Щоденники надаються до створення мозаїчних картин: у них є перли і діаманти».

IV.Сприймання та усвідомлення нового матеріалу.

Матеріал для вчителя.

Письменницькі щоденники – це особливо цікавий жанр літератури. Вони, зазвичай, вводять нас у творчу лабораторію митця, прояснюють окремі епізоди його біографії, народження та процес реалізації задумів.

«Щоденник» Олександра Довженка не виняток у цьому ряду. Але він має і свої відмінності. У страшну епоху тоталітарного режиму, коли заборонялося чесне і правдиве слово, говорити про свої думки і переживання було небезпечно. Та О. Довженко довірив своїм 4-ом записним книжкам (I - 1941-1942 рр.; II -1942-1943 рр.; III - 1943-1944 рр.; IV- 1944-1956 рр.) найпотаємніші і найсокровенніші думи, сподіваючись, безперечно, що колись вони стануть набутком громадськості.

Зі сторінок щоденника перед нами постає сам автор, громадянин-патріот, який досконало знає історію свого народу, прискіпливо вдивляється в сучасне і намагається зазирнути в майбутнє.

Як справжнього ерудита, митця з аналітичним державним мисленням, О. Довженка хвилюють найрізноманітніші проблеми буття українського народу, історії України, яку він услід за Т. Шевченком називав Великою Удовицею, та долі «удовиних дітей», їх освіти і виховання, національної свідомості і гідності, збереження історико-культурних пам'яток, рідної мови, розвитку економіки і захисту природи.

У щоденнику, як у фокусі, вмістилися і трагедії перших років війни, і думки з приводу тих чи інших подій, явищ, людей, і протест проти командно-бюрократичних методів керівництва, і вади нашого довоєнного виховання, і безприкладний героїзм воїнів, і тривога за долю полонених бійців, як і за

мільйони юнаків і дівчат, що не зі своєї волі опинилися на тимчасово окупованій території.

Глибоко й далеко бачив Олександр Довженко. Обігнав свій час на кілька десятиліть. Якщо й сьогодні, приміром, дехто пояснює поразки наших військ 1941-1942 рр. фактором раптовості, то Довженко ще 1942 року записав до свого блокнота: «Не було у нас культури життя — нема культури війни. Тому страждаємо багато й по-дурному. Ніщо не проходить даром, сатрапство і дурість особливо».

Упродовж років, що їх прожив Довженко після війни, не полишали його біль і гіркота, заподіяні «вінценосним» кривдником. До самої смерті бунтувала його душа проти тодішніх методів керування культурою: «Так не можна. Так гріх керувати митцями». «Стиль є наслідок певного творчого періоду, вільного і обумовленого, а не спланованого. Не можна планувати стиль у мистецтві, як це безпорадно намагається робити наша наївна громада у питаннях мистецтва».

Єдиним порадником і розрадником в ті невеселі дні був для митця чистий аркуш паперу, над яким він схилявся, звіряючи йому свої почуття й помисли. Це – «Щоденник». Творча робота, постійне спілкування з робочим людом, безконечні розмови на самоті з собою допомогли його хворому серцю витримати сталінську опалу.

Значна частина щоденникових записів має державне значення. Чи це стосується увічнення пам'яті героїв війни, чи питання землекористування, чи керування культурою, чи виховання молодого покоління. Великим митцям властиве мислення державне, масштабне, як і здатність сприймати й осмислювати свій час одразу, в конкретний момент життя, а не з далекої відстані, коли воно стає історією.

Звертаємось до учнів із запитаннями.

1. Яке враження справив на вас «Щоденник»?

2. Зачитайте сторінки, що найбільше запам'ятались або вразили вас.

Занурюючись у «Щоденник», ми переконуємося, як багато знав О. Довженко з того, що для нас стало відомим лише після здобуття Україною незалежності. Зачитаймо щоденникові записи про те, як возз'єдналася Україна в 1939 році і що з того вийшло (2. VII. 1942 р.), хто знищив під час війни святині древнього Києва (4. V. 1942 р., 2. I. 1944 р.), про мільйонні жертви голодомору і воєн із чужинцями та власним народом (6. XI. 1945 р.), про долю народного вчителя, з якого «зробили безперервного попихача будь-якого голови колгоспу, будь-якого дядька» (28. VI. 1942 р.).

Запитання та завдання для учнів.

— Які ще тематичні пласти можна відшукати у «Щоденнику»? Зачитайте найяскравіші записи.

Відповіді можуть бути такими:

- а) дівчина, жінка, мати у Другій світовій війні;
- б) національна свідомість і гідність українців;
- в) страждання українського народу в роки війни;
- г) репресії і винищення інтелігенції;
- г) особисті спогади про друзів, родину, роботу;
- д) творчі замальовки.

Глибоко переживаючи власне горе і трагедію рідного народу, О. Довженко не обминає у своїх роздумах і вселюдських проблем. Особливо його хвилює майбутнє світової цивілізації у зв'язку з появою і першим застосуванням атомної зброї. Після бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі він, зокрема, занотовує у своєму «Щоденнику»:

«Придбавши крила, людина уподібнилась не ангелу, а дияволу. Сьогодні диявол приторкнувся своїм нечистим перстом до того, з чого Бог створив всесвіт, — до атома. Перше, що людина зробила з божественним атомом, — бомбу...

Що є атомна бомба? — питають сьогодні тисячі людей. Скільки нещастя принесе вона? Скільки лиха заподіє?

Які страшні можливості індивідуального терору може нести в собі отсей недобрий винахід?»

Як бачимо, Довженкові побоювання не були безпідставними. Він ніби передбачив майбутні катаклізми: і аварію на Чорнобильській АЕС, і терористичні акти в Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 року.

Оперуючи конкретними фактами, митець глибоко аналізує їх, робить узагальнення і висновки.

Коли читаємо «Щоденник» О. Довженка, повинні пам'ятати, що людині, яка так прискіпливо вдивляється в себе, було не 60 і не 70, аби підсумовувати життя, а лише 45 років. Це вік зрілості, повноти сили і творчих планів.

V. Підсумки уроку. Закріплення вивченого.

Слово вчителя.

«Щоденник» О. Довженка розкрив перед нами безмір страждань митця в період одного з найтяжчих для України випробувань. Слово письменника про «землю-полонянку», «невдашну нашу історію» відображає усвідомлення реального стану речей, — цим можна було ділитися лише зі щоденником. І, нарешті, в записах бачимо концептуальну оцінку Другої світової війни: «На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива». Це запис від 5 квітня 1942 року. А через 10 днів — продовження теми: «Світе мій

убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні! Нема другої України. Нема!» Цей комплекс художника, здатність масштабно узагальнювати й страждати, вболівати за долю України і її дітей можна порівняти за силою больового рефлексу хіба що з Т. Шевченком. Їм обом дано було відчутти й відтворити найвищий ступінь людського болю як власного.

Довженкові не судилося бути у творчості цілісною, внутрішньо вільною людиною. Сама доба не дозволяла цього. Тож залишався щоденник, де він міг розмірковувати, страждати, плакати, молитися.

Запитання та завдання для учнів.

1. Розкрийте трагізм творчої долі О. Довженка.
2. Які риси характеру митця простежуються в його «Щоденнику»?
3. Що думає письменник про виховання українців?
4. Ознайомившись зі «Щоденником», скажіть, чи вірить О. Довженко у щасливе майбутнє свого народу?
5. Які свідчення про більшовицькі злочини проти України подає
6. Довженко у щоденникових записах?

VI. Домашнє завдання.

Підготуватися до аналізу «Щоденника». Виписати 5 цитат про розправу Сталіна та його прибічників над кіномитцем за текстом «Україна в огні».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барабаш Ю. О. Довженко. Деякі питання естетики и поетики. М.: Сучасник, 1972. 320 с.
2. Безручко О.В. Невідомий Довженко. К.: Фенікс, 2008. 310 с.
3. Білоус Н. Застосування мультимедійних технологій під час вивчення кіноповісті О. Довженка «Україна в огні». *Українська література в ЗОШ*. 2014. № 1. С. 28-30.
4. Бонецкая Н. «Образ автора» как эстетическая категория. *Контекст-1985*. М. 1986. С. 253-264.
5. Борев Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. М.: Астрель, ООО «Изд-во АСТ», 2003. 575 с.
6. Быкова И.А. Типология портрета персонажа в художественной прозе А.П.Чехова. *Языковое мастерство А.П.Чехова*. Ростов н/Д., 1990. С. 39-46.
7. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі / А. О. Новиков, В. Й. Гриневич, С. П. Привалова, С. О. Максимчук-Макаренко, Н. В. Троша; за ред. А. О. Новикова. Х.: Вид. група Основа, 2014. 144с. (Б-ка журналу «Вивчаємо українськомову та літературу»).
8. Видашенко Н. Концепт України й українців у щоденникових записах Олександра Довженка та Аркадія Любченка. *Дивослово*. 2016. № 1. С. 21-25.
9. Видашенко Н. І. Щоденники О. Довженка та А. Любченка як феномен української мемуаристики ХХ століття (змістова парадигма і жанрова природа): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література» / Н. І. Видашенко. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2014. – 19 с.
10. Вовкочин Л. Ю. Проблема формування громадянськості молоді у мистецько-літературній спадщині О. П. Довженка: автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. 22 с.
11. Воронова М. Ю. Сучасна українська портретистика: жанрова диференціація і поетика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 Київ, 2006. 20 с.
  12. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: Монографія Луганськ: Знання, 2001. 246 с.
  13. Гета О. «Щоденник» Олександра Довженка – викривальний документ, звинувачувальний акт системи: урок позакласного читання в 11 кл. *Дивослово*. 2014. № 7-8. С. 20-25.
  14. Гірняк М. Поняття автора й авторської свідомості в контексті термінологічних проблем сучасного літературознавства *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 22. С.168-172.
  15. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943-1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар. – 2-ге вид./ О.Т.Гончар. – К., 2008. – 455с.
  16. Гребньова В. Катарсис. Олександр Довженко і тоталітаризм: Монографія. Кіровоград. 1997. 150 с.
  17. Гриневич В. Постать О. Довженка через призму «Щоденника». *Освітнянські обрії*. 2008. № 10-12 (107-109). С. 10.
  18. Демченко Т. Роль «Щоденника» О. Довженка у формуванні українського дискурсу історичної пам'яті про другу світову війну. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 115-122.
  19. Дерев'янка Т. Неопубліковані листи Олександра Довженка: до 100-річчя з дня народження Олександра Петровича Довженка. *Дніпро*. 1994. № 9-10. С. 26-37.
  20. Довженко О. П. Твори: В 5-ти томах. К.: Дніпро, 1985. Т. 5. 359 с.
  21. Довженко О. П. Твори : В 3-х т. вступна стаття М. Т. Рильського. К., 1958. Т. 1. 501 с.
  22. Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / О. П. Довженко. К. : Рад. письменник, 1990. 416 с.

23. Довженко О. Сторінки щоденника (1941-1956). К.: Вид.гуман.літ. 2004.
24. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939-1956 = Дневниковые записи, 1939-1956 / О. П. Довженко; худож.-оформлювач О. М. Іванов. Харків: Фоліо, 2013. 879 с. Укр. та рос. мовами.
25. Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар Віри Агеєвої і Сергія Тримбача. К.: Комора. 2014. 472с.
26. Документалістика на зламі тисячоліть: проблеми теорії та історії: Матеріали міжнар. наук. конф. Луганськ, 2001. 227 с.
27. Доній В. Творчість О. Довженка: парадигма рецепцій. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. № 7. С. 117-122.
28. Дригула М. Урок-роздум з української літератури в 11 класі з використанням мультимедійної технології: О. П. Довженко, «Україна в огні». *Українська мова й література в школі*. 2013. № 7. С. 39-42.
29. Жилієвська П. М. «Щоденник» О. Довженка – «Щоденник» О. Гончара: воєнна доба [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tkht/2008_8/18
30. Захарчук І. Жінка і війна. Щоденникові версії Аркадія Любченка й Олександра Довженка. *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 58-66.
31. Захарчук І. «Я про се нікому в житті не скажу...»: київський текст Щоденника Олександра Довженка. *Наукові виклади*. 2015. № 1. С. 29-34.
32. Здоровега В. Й. Багатоманіття документалізму і проблема жанрів. *Радянське літературознавство*. 1984. № 9. С. 7-15.
33. Іванова Н. І. Концепція життєтворчості в естетиці та поезії Олександра Довженка : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література» / Н. І. Іванова; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. 191 с.

- 34.ЙогоЮліана: З епістолярноїспадщини О. П. Довженка. / Упоряд., ред., вступне слово, примітки й коментарі В. М. Пригоровського. Ніжин: ТОВ «Видавництво«Аспект-Поліграф»», 2011. 108 с.
- 35.Коба С. Л. Олександр Довженко. Життя і творчість / С. Л. Коба ; ред. С. А. Захарова ; худ. ред. С. П. Савицький та ін. К.: Дніпро, 1979. 195 с.
- 36.Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість / М.Коцюбинська. К.: Дух і літера, 2001. 299 с.
- 37.Куцевол О.М. Сучасні лекційні стратегії вивчення життєпису творчості Олександра Довженка. *Вісник Глухівського Державного Педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки.* Випуск 15. Ч.1. 2010. С.237-241.
- 38.Літературознавчий словник-довідник / Редкол.: Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. К.: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
- 39.Магуза Г. О. Суспільно-політичні погляди і громадська позиція О. Довженка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. історія України» / Г. О. Магуза ; Київський нац. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – 17 с.
- 40.Мазоха Г. С. Урбаністичні мотиви в епістолярній спадщині О. Довженка *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* 2011. №24. С. 107-113.
- 41.Максименко О. Жанрові особливості «Щоденника» Олександра Довженка. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* № 14 (273). Ч. II. 2013. С. 52-58.
- 42.Максимчук-Макаренко С. О. Типологія жіночих образів у літературній спадщині Олександра Довженка: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література» / С. О. Максимчук-Макаренко ; Глухівський держ. пед. ун-т імені Олександра Довженка. Глухів, 2017.189 с.
- 43.Марочко Василь. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2006. 285 с.
- 44.Мащенко С. Філософські обрії Олександра Довженка. Чернігів: Чернігівські береги. 2004. 128 с.

- 45.Медвідь Н. О. Проблеминаціональної психології у творчості О. Довженка : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література» / Н. О. Медвідь ; Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми, 2000. – 182 с.
- 46.Мойсєєв І. Філософія О. Довженка. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 5-6. С. 9-10.
- 47.Мордус О. «Щоденник» О. Довженка – документ доби. *Все для вчителя*. 2004. № 22-23. С. 55-57.
- 48.Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н. Й. Волошиної. К.: Ленвіт, 2002. 344с.
- 49.Новиков А. Літературні пріоритети Олександра Довженка: моногр. / А. Новиков, Н. Троша, С. Максимчук-Макаренко; за заг. ред. проф. А. О. Новикова. Суми. 2016. 212 с.
- 50.Овдійчук Л. Вивчення життєпису Олександра Довженка на уроках української літератури в школі. *Вісник Глухівського Державного Педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Випуск 15. Ч.1. 2010. С. 259-263.
- 51.Олександр Довженко вчора і сьогодні. Образ дисидента: зб. матеріалів / упоряд. Є. Сверстюк. Луцьк: ВМА «Терен». 2007. 240 с.
52. Олександр Довженко – кінорежисер, письменник, кінодраматург : науково-допом. бібліогр. покажч. / Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка; Наукова бібліотека; [уклад. А. Книш, Н. Тюльпа, Л. Цуканова; наук. ред. А. Печена; бібліогр. ред. І. Рмелькова ; літ. ред. І. Безкоровайна ; рец. А. Новиков; відп. за вип. А. Книш]. Глухів, 2019. 88 с.
- 53.Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища *Лінгвістика*. 2005. С. 241-248.
- 54.Панасенко Т. М. Олександр Довженко. К. : Укрвидавполіграфія. 2012. 120 с.

- 55.Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. К.: Ленвіт, 2000. 384 с.
- 56.Перетятко М. Інтертекстуальність як темпоральна форма вираження авторської свідомості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/Vysnyk27.pdf>.
- 57.Піддубна Н. Моделювання сакральних смислів й інтимізованої оповіді в еготексті Олександра Довженка (на матеріалі щоденникового дискурсу письменника) VII Довженківські читання: збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка Х., 2014. С. 69-76.
- 58.Плачинда С. Олександр Довженко: життя і творчість. К.: Рад. письменник, 1964. 318 с.
- 59.Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка: [Зб. / [ред. і авт. передмова Л.М.Новиченко]. К.: Дніпро, 1973. 219 с.
- 60.Поляруш О. Є. Олександр Довженко і фольклор : монографія. К.: Вища школа, 1988. 176 с.
- 61.Попик В.А. Під софітами спецслужб: Художньо-документальний збірник / В.А.Попик / Європейський ун-т фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу. К.: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 2000. 406 с.
- 62.Попович Л. Антиутопічна модель України Олександра Довженка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rastko.rs/rastko-ukr/umetnost/ljpopovic-dovzenko_2004_ua.html
- 63.Пультер С.О. Вивчення творчості О. Довженка в школі: Посібник для вчителів. К.: Рад. школа, 1970. 160 с.
- 64.Пустовіт В.Ю. Особливості портретування в щоденникових записах Олександра Довженка. VII Довженківські читання: Збірник наукових праць Глухівського

- національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.
Харків: ХІФТ, 2014. 120 с. С. 34-43.
- 65.Рибалко О. Л. Архівні документи про життя і творчість О. П. Довженка: огляд фондів ЦДАЖР УРСР та ЦДАК ФФД УРСР / О. Л. Рибалко, В. І. Олефіренко. *Архів України*. 1984. № 5. С. 28-41.
- 66.Савенко І. Л. Специфіка вираження авторської особистості в українській мемуарній прозі II половини ХХ – початку ХХІ століття. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2009. №14. С. 178-183.
- 67.Святовец В. Золотий бумеранг: зв'язоктворчості О. П. Довженка з фольклором. *Українська культура*. 1995. № 3. С. 27-31.
- 68.Семенчук І.Ф. Життєпис Олександра Довженка. К.: Молодь, 1991. 224 с.
- 69.Скнаріна О. Особистісне і документальне в мемуарній і біографічній прозі (на матеріалі української літератури кінця ХХ ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.06 / О. Скнаріна. Тернопіль. 2007. 20 с
- 70.Суховарова-Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів ХVІІ-ХVІІІ ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. 11. С. 244-278.
- 71.Степанишин Б. І. Дивосвіт Олександра Довженка: до 100-річчя від дня народження: літературно-критичний нарис / Б.І. Степанишин, В. Клічак. К.: Просвіта, 1994. 56 с.
72. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. К.: «Академвидав», 2006. 424 с.
- 73.Тримбач С.В. Олександр Довженко: Загибель богів: ідентифікація автора в національному часопросторі / С.В.Тримбач. Вінниця: Глобус-Прес, 2007. 800 с. (Серія "1+1").
- 74.Тримбач С. В. Щоденник Олександра Довженка: кризи ідентифікації *Архіви України*. 2013. № 1. С. 239-246.
- 75.Троша Н. Дискурс української історії в щоденникових записах Олександра Довженка. *Філологічні науки*. 2013. № 14. С.53-59.

76. Троша Н. В. Концепт історії в літературній творчості Олександра Довженка: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література» / Н. В. Троша; Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, МОН України. Х.: 2015. 203 с.
77. Хараман Н.О. Порівняння в образній системі «Щоденника» Олександра Довженка. *Філологічні студії. Лінгвістика і поетика тексту*. Вип. 9. 2013. С. 626-631.
78. Хараман Н.О. Мовний образ автора у «Щоденнику» О. Довженка. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н. за спец. 10.02.01 – українська мова. – Нац. пед. ун-тімені М. П. Драгоманова. Київ, 2015.
79. Чайка Л. «Велика нещаслива земля!..»: урок-дослідження за кіноповістю «Україна в огні». *Дивослово*. 2016. № 1. С. 12-15.
80. Черниш А. Художнє моделювання образу Олександра Довженка: екзистенційний вимір (за романом С. Плачинди «Сіятель») VII Довженківські читання : *збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка*. Х., 2014. С. 91-96.
81. Чиж Н.О. Воєнний щоденник як «текст пам'яті» в умовах екстремального напруження особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Випуск 65. 2017. С. 99-102.
- Шапарєва Н. Роль портрета в розкритті кризи особистості в романі Луї Фердінана Селіна. *Питання літературознавства*. 2013. № 87. С. 77-87.